

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง กองทุนชุมชนกับการพัฒนาชุมชน กรณีศึกษา กองทุนชุมชนแผ่นดินทองคอยรัฐดีทิวา ม. 5 แขวงโคกแฝด เขตหนองจอก จังหวัดกรุงเทพมหานครนั้น ผู้ศึกษาได้ทำการทบทวน แนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทำให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มชัดในสาระที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยอีกทั้งยังสามารถนำไปใช้ในการกำหนดเป็นกรอบในการศึกษาตลอดจนสามารถนำมาสร้างเป็นเครื่องมือที่ใช้สำหรับการเก็บรวบรวมข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ได้อีกด้วย อย่างไรก็ตามผู้ศึกษาได้ทำการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ไว้ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน
2. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและการพัฒนาชุมชน
3. แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม
4. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดตั้งกลุ่ม และสหกรณ์

แนวคิดเกี่ยวกับการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน

การศึกษาแนวคิดเรื่องการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้านนั้น เป็นการปูพื้นฐานในการศึกษาครั้งนี้ เพื่ออธิบายถึงความเป็นมา วัตถุประสงค์ กระบวนการ และแนวคิดต่าง ๆ เกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน โดยผู้ศึกษาได้ทำการรวบรวม เรียบเรียง เพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจ ดังมีรายละเอียด ต่อไปนี้

ความหมายกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง

กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง คือ กองทุนที่เกิดขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล ได้จัดสรรเงินอุดหนุนให้แก่หมู่บ้านและชุมชนเมือง ตามนโยบายของรัฐบาล เพื่อทำหน้าที่เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนภายในหมู่บ้านและชุมชนเมือง โดยแบ่งออกเป็น 2 ระดับกองทุน คือ

1. กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ เป็นกองทุนรวมในระดับชาติ เพื่อจัดสรรให้แก่หมู่บ้านและชุมชนเมือง

2. กองทุนหมู่บ้านและกองทุนชุมชนเมือง คือ กองทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนเมือง เมื่อเริ่มก่อตั้งจะได้รับเงินอุดหนุนจากกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ หมู่บ้านและชุมชนเมืองละประมาณ 1 ล้านบาท เพื่อให้ประชาชนหมู่บ้านและชุมชนเมืองบริหารจัดการกันเอง

โดยรัฐบาลมีนโยบายเร่งด่วนในการจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง แห่งชาติ สำหรับเป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนเมืองใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม อีกทั้งเพื่อให้ท้องถิ่นมีขีดความสามารถในการจัดการระบบและการบริหารจัดการเงินกองทุนของตนเอง เพื่อสร้างศักยภาพในการเสริมสร้างความเข้มแข็งด้านสังคมและด้านเศรษฐกิจของประชาชนในหมู่บ้านและชุมชนเมืองสู่การพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืน อันเป็นการกระตุ้นเศรษฐกิจฐานรากของประเทศ รวมทั้งเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต

วัตถุประสงค์ของกองทุนหมู่บ้าน

1. เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนเมืองสำหรับการลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้หรือเพิ่มรายได้ การลดรายจ่าย การบรรเทาเหตุฉุกเฉินและจำเป็นเร่งด่วน และสำหรับการนำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิภาพที่ดีแก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน

2. ส่งเสริมและพัฒนาหมู่บ้านและชุมชนเมืองให้มีขีดความสามารถในการจัดระบบและบริหารจัดการเงินทุนของตนเอง

3. เสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของหมู่บ้านและชุมชนเมือง ในด้านการเรียนรู้ การสร้างและพัฒนาความคิดริเริ่ม เพื่อการแก้ไขปัญหา และเสริมสร้างศักยภาพ และส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงในหมู่บ้านและชุมชนเมือง

4. กระตุ้นเศรษฐกิจในระดับฐานรากของประเทศ รวมทั้งเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต

5. เสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งทั้งทางเศรษฐกิจ และสังคมของประชาชนในหมู่บ้าน หรือชุมชนเมือง

กล่าวโดยสรุปแล้ว กองทุนหมู่บ้านและกองทุนชุมชนเมือง เป็นกองทุนรวมในระดับชาติ เพื่อจัดสรรให้แก่หมู่บ้านและชุมชนเมืองทุกแห่ง ชุมชนละ 1 ล้านบาท เพื่อให้ประชาชนบริหารจัดการกันเอง ภายใต้ปรัชญา การร่วมคิดและดำเนินการ โดยกระบวนการประชาสังคม และการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาความคิดริเริ่มเพื่อเพิ่มศักยภาพและส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียง และบริหารจัดการเงินกองทุนหมุนเวียน ให้นำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิการแก่

ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชนของตน ซึ่งจะนำไปสู่ผลแห่งการเป็นภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ และการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป ในการดำเนินงานที่เกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้านนั้น ผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องมีความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องของความพยายามและคำจำกัดความของคำต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน ดังนี้

“กองทุน” หมายถึง กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ตามเงื่อนไขที่คณะกรรมการกำหนดให้เป็นหมู่บ้านตามระเบียบนี้

“หมู่บ้าน” หมายถึง หมู่บ้านที่จัดตั้งขึ้นตามกฎหมายว่าด้วยลักษณะปกครองท้องที่

“ชุมชนเมือง” หมายถึง ชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร เมืองพัทยา เทศบาลในเขตปกครองท้องที่พิเศษและชุมชนอื่น ทั้งนี้ การจะกำหนดว่าชุมชนใดเป็นชุมชนเมืองให้เป็นไปตามเงื่อนไขที่คณะกรรมการกำหนด

“คณะกรรมการ” หมายถึง คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ

“คณะกรรมการกองทุน” หมายถึง คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านหรือคณะกรรมการกองทุนชุมชนเมืองต่าง ๆ ตามระเบียบที่คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติกำหนด

คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ประกอบด้วยตัวแทนของกลุ่มองค์กรประชาชน และประชาชนในหมู่บ้าน หรือชุมชน ซึ่งได้มาโดยวิธีที่ชาวบ้านเลือกกันเองในหมู่บ้าน หรือชุมชน จำนวน 15 คน และควรมีอัตราส่วนชายหญิงในระดับใกล้เคียงกัน

“กรรมการกองทุน” หมายถึง กรรมการในคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านหรือกรรมการในคณะกรรมการกองทุนชุมชนเมือง

“สำนักงาน” หมายถึง สำนักงานคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ **“ธนาคาร”** หมายถึง ธนาคารที่คณะกรรมการกำหนดให้บริหารจัดการ กองทุน

“ครัวเรือน” หมายถึง ครอบครัวตามทะเบียนบ้าน อันประกอบด้วย บิดา มารดา สามี ภรรยา บุตร ญาติพี่น้อง เป็นต้น อยู่รวมกัน

“หัวหน้าครัวเรือน” หมายถึง ผู้มีชื่อเป็นเจ้าของบ้านตามทะเบียนบ้าน

“ผู้แทนครัวเรือน” หมายถึง หัวหน้าครัวเรือนหรือบุคคลในครัวเรือน ซึ่งหัวหน้าครัวเรือนมอบหมายเป็นหนังสือให้เป็นผู้แทนครัวเรือน

“คณะทำงานเครือข่ายชุมชน” หมายถึง คณะบุคคลที่มีความรับผิดชอบ มีความรู้ ประสบการณ์ด้านการพัฒนากองทุนหรือพัฒนาชุมชน ซึ่งอาจเป็นปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำธรรมชาติ หรือผู้แทนขององค์กร สมาชิกเครือข่ายชุมชน โดยได้รับแต่งตั้งจากคณะอนุกรรมการสนับสนุน

“หุ้น” หมายถึง การออมทรัพย์รูปแบบหนึ่ง โดยมูลค่าของหุ้นให้เป็นไปตามที่กองทุนกำหนด

“เงินฝากสัจจะ” หมายถึง เงินที่สมาชิกตกลงที่จะฝากหรือออมไว้กับกองทุนตามแต่จะตกลงกัน โดยให้ถือว่าเงินออมเป็นเงินสะสม และจะถอนหรือปิดบัญชีได้ก็ต่อเมื่อพ้นสภาพการเป็นสมาชิกตามระเบียบหรือข้อบังคับที่กองทุนกำหนด

“เงินรับฝาก” หมายถึง เงินรับฝากประเภทต่าง ๆ นอกเหนือจากเงินออมตามที่กองทุนกำหนด

“สมาชิก” หมายถึง สมาชิกของกองทุน

“ที่ประชุมสมาชิก” หมายถึง ที่ประชุมใหญ่สามัญประจำปีหรือที่ประชุมใหญ่วิสามัญ

พื้นที่เป้าหมายในการดำเนินการกองทุนหมู่บ้าน

1. หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่บ้านตามประกาศของกระทรวงมหาดไทย ตาม พ.ร.บ. การปกครองท้องถิ่น ซึ่งมีทั้งหมด 70,865 หมู่บ้าน

2. ชุมชนเมืองทั่วประเทศ 8,889 ชุมชน โดยแยกเป็นชุมชนที่อยู่ในเขตเทศบาลนคร เทศบาลเมือง และเขตชุมชนเมือง มีลักษณะพิเศษดังนี้

2.1 ชุมชนที่อยู่ในเขตเทศบาลนคร เทศบาลเมือง และเทศบาลตำบล จำนวน 7,277 ชุมชน

2.2 ชุมชนที่อยู่ในเมืองพัทยา 16 ชุมชน

2.3 ชุมชนที่อยู่ในกรุงเทพมหานคร 1,596 ชุมชน รวมทั้งสิ้น 79,754 หมู่บ้านและชุมชน

กระบวนการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้าน

หมู่บ้านหรือชุมชนซึ่งได้รับการประเมิน และได้รับการจัดสรรเงินทุนอุดหนุนกองทุนหมู่บ้านแล้ว จะต้องมีการดำเนินการของการกู้ยืมกับกองทุน ซึ่งรายละเอียดที่สมาชิกกองทุนจะขอกู้ยืม ดังนี้

1. ผู้มีสิทธิกู้ยืมเงินกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ได้แก่ บุคคลต่อไปนี้

1.1 สมาชิกกลุ่ม/องค์กร ที่ขึ้นทะเบียนเป็นสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน

1.2 บัณฑิตบุคคล ซึ่งเป็นสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน

1.3 ต้องปฏิบัติตามหลักเกณฑ์/เงื่อนไข และแบบฟอร์มที่คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านกำหนดภายใต้ กรอบหลักเกณฑ์/เงื่อนไขของคณะกรรมการ

2. ประเภทการให้กู้ยืม การกู้ยืมเงินกองทุนหมู่บ้านและชุมชน จำแนกประเภทได้ ดังนี้

2.1 พัฒนาอาชีพ

2.2 สร้างงาน

2.3 สร้าง และ/หรือ เพิ่มรายได้

2.4 ลดรายจ่าย

2.5 อุตสาหกรรม และ/หรือ วิสาหกิจขนาดเล็กในครัวเรือน

2.6 เพื่อการฉุกเฉิน

3. ลักษณะการกู้ยืม มี 2 ลักษณะ คือ

3.1 กู้ยืมภายในหมู่บ้าน

3.2 กู้ยืมภายในเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน

4. สัดส่วนวงเงินกู้ยืม เพื่อการฉุกเฉินไม่ควรเกินร้อยละ 10 ส่วนประเภทอื่น ๆ ให้เป็นไปตามระเบียบที่คณะกรรมการกำหนด

5. ขั้นตอนในการให้กู้ยืม ในการกู้ยืมเงินกองทุนหมู่บ้านและชุมชน มีขั้นตอนโดยสรุป ดังนี้

5.1 ยื่นคำขอกู้ยืม ต่อคณะกรรมการกองทุน

5.2 คณะกรรมการกองทุนดำเนินการพิจารณา

5.3 อนุมัติ

5.4 ทำสัญญา

5.5 เปิดบัญชีออมทรัพย์

5.6 โอนเงินเข้าบัญชี

แหล่งที่มาของงบประมาณกองทุนและกลไกการบริหารกองทุน

1. แหล่งที่มาของงบประมาณกองทุน ประกอบด้วยเงินและทรัพย์สินดังนี้

1.1 เงินที่ได้รับจัดสรรจากรัฐบาล จำนวน 1 ล้านบาท

1.2 เงินรายได้จากสมาชิกซึ่งมีหลายลักษณะ คือ

1) ค่าธรรมเนียมแรกเข้าคนละ 5 บาท

- 2) การถือครองหุ้น ๆ ละ 10 บาท
- 3) เงินฝากสัจจะทุกเดือน ๆ ละเท่า ๆ กันในวงเงินไม่ต่ำกว่า 10 บาท สูงสุดไม่เกิน 500 บาท ต่อเดือน และสามารถเพิ่มยอดเงินฝาก สัจจะได้ปีละครั้ง
- 4) เงินรับฝากจากสมาชิกในวงเงินสูงสุด ไม่เกินรายละ 5,000 บาท โดยสามารถฝากได้ไม่จำกัดจำนวนในหนึ่งเดือน
- 5) ดอกผลที่ได้จากการกู้ยืม
- 6) ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากเงินกองทุน
- 7) เงินหรือทรัพย์สินที่มีผู้บริจาคให้โดยปราศจากภาวะผูกพัน
- 8) เงินสมทบจากกลุ่มหรือองค์กรสมาชิก
- 9) เงินกู้จากแหล่งเงินกู้ต่างประเทศ เช่น กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) เงินกู้เพื่อ ปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ (SAL)

2. กลไกการบริหารกองทุน

ในการจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ได้มีการกำหนดกลไกในการบริหารกองทุน ไว้ดังนี้

2.1 กำหนดให้มีระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและ ชุมชนเมืองแห่งชาติ พ.ศ. 2544 เป็นคณะกรรมการสูงสุด (ระดับชาติ)

2.2 ให้มีสำนักงานของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ ในสำนักงานให้มีคณะอนุกรรมการต่าง ๆ ตามแผนภูมิ 5 ชุด คือ

- 1) ชุดเตรียมการจัดตั้งกองทุนหมู่บ้าน
- 2) ชุดกำหนดชุมชนเมือง
- 3) ชุดจัดหาเงินกองทุนหมู่บ้าน
- 4) ชุดงานประชาสัมพันธ์
- 5) ชุดติดตามประเมินผล

สำนักงานนี้อยู่ในสำนักงานเลขาธิการ นายกรัฐมนตรี ทำหน้าที่เลขานุการของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ

2.3 กำหนดให้มีกลไกในการสนับสนุนการดำเนินงานของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชน เมืองแห่งชาติ โดยให้มีคณะอนุกรรมการรวม 3 คณะ คือ

- 1) คณะอนุกรรมการสนับสนุนการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้าน ระดับชาติ (ส่วนกลาง) ประกอบด้วยผู้แทนกระทรวงต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง สถาบันการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชน และตัวแทน ประชาชน

2) คณะอนุกรรมการสนับสนุน และติดตามการดำเนินงานกองทุน หมู่บ้าน ระดับจังหวัด ประกอบด้วย ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องใน จังหวัด สถาบันการศึกษา ภาคเอกชน องค์กร พัฒนาเอกชน และ ตัวแทนประชาชน

3) คณะอนุกรรมการสนับสนุน และติดตามการดำเนินงานกองทุน หมู่บ้าน ระดับอำเภอ/เขต ประกอบด้วย หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง สถาบันการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชน และ ประชาชน

ทั้งนี้ คณะอนุกรรมการสนับสนุนจะประสานกับคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน ให้ ความช่วยเหลือคณะกรรมการหมู่บ้านและชุมชนเมือง

ส่วนคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง จะติดต่อสั่งการจาก 2 หน่วยงาน โดยตรง คือ คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง และธนาคาร

การพิจารณาอนุมัติการใช้เงินกองทุน จะพิจารณาจากโครงการต่าง ๆ ที่สมาชิก นำเสนอเพื่อขอกู้ยืมจากเงินกองทุน คณะกรรมการกองทุนจะมีการประชุมร่วมกันอย่างน้อยเดือน ละ 1 ครั้ง โดยมีผู้ปฏิบัติงานที่ต้องเตรียมการล่วงหน้าก่อนการประชุม คือ

1. **เลขานุการ** รวบรวมโครงการและเอกสารคำร้องต่าง ๆ เพื่อนำมาจัดทำเป็น ระเบียบ วาระการประชุม ในกรณีที่มีโครงการขอกู้ยืมกองทุนเป็นจำนวนมาก ต้องเรียงลำดับ ชื่อ โครงการและ เอกสาร เพื่อนำเสนอให้คณะกรรมการพิจารณาตามลำดับ จัดเตรียม แฟ้มเอกสาร และออก จดหมายเชิญคณะกรรมการกองทุน

2. **เหรียญกษาปณ์** จะต้องเตรียมจัดทำบัญชี รายรับ-รายจ่าย จัดทำงบดุลในแต่ละเดือน เพื่อแจ้ง ให้ที่ประชุมได้ทราบสถานะการเงินของเงินกองทุน และรายละเอียดเกี่ยวกับการใช้ จ่ายเงินและ รายรับที่ได้มา

3. **ประธานกรรมการกองทุน** จะต้องเตรียมอ่านเอกสารต่าง ๆ ที่ฝ่ายเลขานุการ และ เหรียญกษาปณ์ จัดทำเพื่อจะได้ชี้แจงและแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นในระหว่างที่มีการประชุม รายละเอียดที่เป็นความรู้ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้านที่กล่าวมานี้ จะเป็นการ เตรียมความพร้อมให้ผู้ที่ปฏิบัติงานร่วมกับประชาชนได้มีพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับการดำเนินงาน กองทุนหมู่บ้านตามนโยบายของรัฐบาล ซึ่งจะช่วยกระตุ้นเศรษฐกิจของหมู่บ้าน และส่งเสริม ภาวะการดำเนินงานของบัณฑิตที่เป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ การดำเนินงานในพื้นที่ต่าง ๆ ของแต่ละจังหวัดที่มีกองทุนหมู่บ้านแล้วนั้น จำเป็นจะต้องมีบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถ เข้า ไปช่วยส่งเสริมและกระตุ้นให้เกิดกระบวนการตามนโยบายของรัฐบาล ซึ่งจำเป็นต้องมีพื้นฐานความรู้ เบื้องต้นที่เกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน ดังที่กล่าวมานี้

การควบคุมการรับ-จ่ายกองทุน

เนื่องจากกองทุนมีการดำเนินกิจกรรมหลายกิจกรรม เช่น กิจกรรมเงินกองทุนที่ได้รับ การจัดสรรจากรัฐบาล หมู่บ้านละ 1 ล้านบาท เพื่อเป็นแหล่งเงินทุนในการลงทุนสร้างอาชีพเสริม และสร้างรายได้ให้แก่ประชาชนในชนบท และวิสาหกิจขนาดเล็กในครัวเรือนและกิจการด้านการ ออมของสมาชิกในหมู่บ้านหรือชุมชนเมือง เช่น เงินฝากสัจจะ เงินค้ำหุ้น เงินรับฝาก เงินรับบริจาค เงินสมทบจากกลุ่มหรือจากสมาชิก และดอกเบี้ยประผลประโยชน์อื่นที่กองทุนได้รับอัน เนื่องมาจากกิจกรรมด้านการออม ซึ่งทั้งกิจกรรมเงินทุน 1 ล้านบาทและกิจการด้านการออม ต่าง ก็มีวัตถุประสงค์ร่วมกันประการหนึ่ง คือ เป็นแหล่งเงินทุนในหมู่บ้านและชุมชนเมือง สำหรับการ ลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงานรายได้หรือเพิ่มรายได้

ดังนั้น เพื่อให้การควบคุมการดำเนินงานกองทุนเป็นไปตามวัตถุประสงค์อย่างมี ประสิทธิภาพ ประสิทธิผลและเป็นไปตามกฎหมาย ระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ เพื่อความสะดวกใน การปฏิบัติงานการควบคุมการตรวจสอบ ให้คณะกรรมการกองทุนเป็นบัญชีเงินฝากธนาคารกับ ธนาคารที่คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติกำหนดเป็น 2 บัญชีดังนี้

1. ชื่อบัญชีกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง หมู่บ้าน.....(บัญชีที่ 1) เพื่อรับโอนเงิน 1 ล้านบาท จากบัญชีกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ หรือตามวงเงินที่ได้รับจัดสรรจาก คณะกรรมการ และเพื่อรับเงินจากการชำระหนี้จากลูกหนี้ (เงินต้นและดอกเบี้ย) ที่กู้จาก เงินกองทุน 1 ล้านบาท

2. ชื่อบัญชีเงินออมของสมาชิกกองทุน หมู่บ้าน.....(บัญชีที่ 2) เพื่อรับเงินจาก สมาชิกของกองทุนตามที่ได้ตกลงที่จะฝากเงินหรือออมเงินกับกองทุน เป็นเงินสะสมของสมาชิก และเพื่อรับเงินจากการชำระหนี้จากลูกหนี้ (เงินต้นและดอกเบี้ย) ที่กู้จากเงินออมของสมาชิก

บัญชีเงินฝากทั้ง 2 บัญชี จะจ่ายให้กู้ยืมแก่สมาชิกของกองทุน ตามหลักเกณฑ์วิธีการ ที่กำหนดใน ระเบียบข้อบังคับของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และภายในวงเงินที่ คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติกำหนด คือ วงเงินกู้ยืมรายหนึ่งต้องไม่เกิน 20,000 บาท เว้นแต่ผู้ขอกู้รายใดขอกู้เกิน 20,000 บาท และได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุม สมาชิก จึงให้กู้เกิน 20,000 บาทได้ แต่ต้องไม่เกิน 50,000 บาท โดยผู้ขอกู้จะต้องเปิดบัญชีเงินฝาก ธนาคารประเภทออมทรัพย์ เพื่อรับโอนเงินที่ได้รับอนุมัติให้กู้ยืมจากธนาคารไปดำเนินการตาม วัตถุประสงค์ของผู้กู้ต่อไป

การชำระคืนเงินกู้

ผู้กู้จะต้องชำระคืนเงินกู้พร้อมดอกเบี้ย โดยนำส่งเข้าบัญชีเงินฝากที่ธนาคารและส่งหลักฐานการชำระคืนให้คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านไปจัดทำบัญชีลดยอดลูกหนี้เงินกู้และทำรายงานการเงินต่อไป ดังนี้

1. บัญชีกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง หมู่บ้าน.....(บัญชีที่ 1) สำหรับลูกหนี้ที่กู้เงินจากกองทุน 1 ล้านบาท
2. บัญชีเงินออมของสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน.....(บัญชีที่ 2) สำหรับลูกหนี้ที่กู้เงินจากเงินออมของ สมาชิกกองทุนหมู่บ้าน

การรับรายรับทุกกรณี จะต้องออกใบเสร็จรับเงินให้กับสมาชิกทุกครั้ง เพื่อเป็นหลักฐานในการลงบัญชี

การรับรายรับเป็นเงินสด ให้คณะกรรมการกองทุนรวบรวมเงินฝากธนาคารทุกวันสิ้นวันหรืออย่างช้าในวันถัดไป

ดอกเบี้ยเงินฝากธนาคารหรือผลประโยชน์อื่น ที่กองทุนได้รับต้องนำไปบริหารให้เกิดประโยชน์แก่สมาชิก และใช้จ่ายตามระเบียบข้อบังคับของกองทุน รวมทั้งทำบัญชีควบคุมและรายงานตามแนวทางที่แนะนำในคู่มือ หรือตามวิธีการที่คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านกำหนด

สำหรับค่าใช้จ่ายดำเนินงานกองทุน หากมีความจำเป็นต้องจ่าย และมีเงินดอกเบี้ยพอที่จะจ่าย จะต้องจ่ายตามอัตราและรายการที่คณะกรรมการกองทุนกำหนด และการจ่ายค่าใช้จ่ายทุกรายการจะต้องมีใบเสร็จรับเงิน เว้นแต่ผู้รับเงินจากกองทุนไม่สามารถออกใบเสร็จรับเงินให้ได้ ให้กองทุนทำใบสำคัญจ่ายทุกครั้ง เพื่อเป็นหลักฐานในการลงบัญชี

แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและการพัฒนาชุมชน

แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและการพัฒนาชุมชน เป็นแนวคิดที่ใช้ในการอธิบายถึงคำว่า “ชุมชน” เพื่อให้เข้าใจถึงแก่นแท้ และความเป็นชุมชน อันจะนำมาเพื่อเชื่อมต่อกับคำว่า “การพัฒนาชุมชน” ซึ่งสุดท้ายแล้วจะนำมาใช้ประกอบการเขียนวิเคราะห์เพื่อให้เห็นถึงปรากฏการณ์ที่จะเกิดขึ้นจากการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกองทุนชุมชนจนทำให้เกิดขึ้นได้สะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาชุมชนที่ตั้งอยู่บนฐานขององค์ความรู้ด้านการพัฒนาอย่างแท้จริง ฉะนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องชุมชนและการพัฒนาชุมชน จากการศึกษา ทบทวนวรรณกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การให้นิยาม ความหมายของคำว่า “ชุมชน”

ปัจจุบันคำว่า “ชุมชน” มีความหมายในลักษณะต่าง ๆ มากมาย ทั้งในด้านการปกครอง การพัฒนา ด้านวัฒนธรรม และด้านวิชาการ ตั้งแต่ความหมายที่เป็นรูปแบบของหน่วยทางสังคมและสถาบันการปกครอง เช่น ชุมชนชนบท ชุมชนเมือง และชุมชนแออัด ตลอดจนลักษณะของชุมชนที่มีความสัมพันธ์ในเชิงกระบวนการ และแนวคิดที่หลากหลาย เช่น องค์กรชุมชน ป่าชุมชน ผู้นำชุมชน พัฒนาชุมชน วัฒนธรรมชุมชน สิทธิชุมชน และอำนาจชุมชน เป็นต้น

ดังนั้น คำว่า “ชุมชน” เป็นความหมายที่มีขอบเขตกว้างมาก ซึ่งส่วนใหญ่ นักวิชาการให้ความหมายที่ใกล้เคียงกัน ดังนี้

ประสาธน์ หลักศิลา (2514, น. 11) ให้ความหมายที่ไม่แตกต่างกันว่า ชุมชน หมายถึง การที่คนมารวมกลุ่มกันและมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันทั้งภายในในกลุ่มของตนเองและระหว่างกลุ่มในบริเวณที่มีอาณาเขตทางภูมิศาสตร์กำหนดไว้

ปาริชาติ วลัยเสถียร (2546, น. 38) ได้กล่าวถึงชุมชนว่า ชุมชน หมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งที่อาศัยอยู่ที่แห่งหนึ่ง มีความเชื่อ ผลประโยชน์ กิจกรรม และมีคุณสมบัติอื่น ๆ ที่คล้ายคลึงกัน คุณลักษณะเหล่านี้มีลักษณะเด่นเพียงพอที่จะทำให้สมาชิกนั้น ตระหนักและเกื้อกูลกัน

ในขณะที สนั่นยา พลศรี (2545, น. 22) อธิบายชุมชนว่าหมายถึง กลุ่มทางสังคมที่อยู่อาศัยร่วมกันในอาณาบริเวณเดียวกัน เช่น ครอบครัว ละแวกบ้าน หมู่บ้าน ตำบล หรือเรียกเป็นอย่างอื่นมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน มีการติดต่อสื่อสารและเรียนรู้ร่วมกัน มีความผูกพัน เอื้ออาทรกันภายใต้บรรทัดฐานและวัฒนธรรมเดียวกัน ร่วมมือและพึ่งพา อาศัยกัน เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน

จิตติ มงคลชัยอรัญญา (อ้างถึงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2546, น. 39) กล่าวถึงชุมชนโดยสรุปว่า “ประกอบไปด้วย ระบบความสัมพันธ์ของคน ความเชื่อ ศาสนา ประเพณีวัฒนธรรม ระบบเศรษฐกิจ อาชีพ ระบบการเมือง ระบบการปกครอง โครงสร้างอำนาจ รวมถึงระบบนิเวศวิทยา สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีด้านต่าง ๆ ซึ่งระบบเหล่านี้มีความสัมพันธ์ต่อกันและระหว่างกัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามีความเชื่อมโยงกันชนิดที่ไม่สามารถแยกจากกันได้”

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (อ้างถึงใน ปิยะวิทย์ เทพอำนวยสกุล, 2549, น. 29) ได้อธิบายความหมายของคำว่า ชุมชน คือพื้นที่ (Area and space) คน (people) และสิ่งร้อยรัด (tie conditions) พูดย่าง ๆ ว่าองค์ประกอบของชุมชน คือ 3 สิ่งนี้ สิ่งร้อยรัดคือสิ่งที่เชื่อมโยงคนเข้าด้วยกัน เช่น อาชีพ วัฒนธรรม ประเพณี ผลประโยชน์ เป็นต้น เพราะฉะนั้นอะไรก็ตามที่อยู่พื้นที่

เดียวกัน มีสิ่งร้อยรัดร่วมกันก็จะมีลักษณะเป็นชุมชน แต่ กาญจนา แก้วเทพ (อ้างถึงใน อมรวิชนี นาครทรรพ, 2548, น. 36) ได้ให้ความหมายที่แตกต่างไปว่า ชุมชน มิได้หมายถึง หมู่บ้าน ที่มีอาณาเขตพื้นที่แน่นอนตายตัวอีกต่อไป หากแต่หมายถึงหน่วยทางสังคมที่สมาชิกมีการติดต่อสื่อสาร เสริมสร้างและสืบสานสายสัมพันธ์ทางสังคมที่มีทั้งความเคลื่อนไหวปรับตัว ความขัดแย้งและการผสมผสานกลมกลืน ความสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ ชุมชนมิได้เป็นหน่วยทางสังคมที่เป็นอิสระ หรืออยู่โดดเดี่ยวแยกตัวออกจากหน่วยทางสังคมอื่น ๆ ในทางตรงกันข้าม ชุมชนในรูปแบบใหม่ ๆ ดำรงอยู่ในความสัมพันธ์กับชุมชนอื่น ๆ และในความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด ชุมชนในรูปแบบใหม่เริ่มมีขอบเขตครอบคลุมข่ายกว้างขวาง เชื่อมโยงพื้นที่ในชนบทกับเมือง ปรับตัวและเปลี่ยนแปลงขัดแย้งและเกิดใหม่อย่างรวดเร็ว

การอธิบายให้ความหมายถึงคำว่า “ชุมชน” ที่กล่าวมาข้างต้น มักจะพบว่า ส่วนใหญ่มีลักษณะใกล้เคียงกันโดยเฉพาะประเด็น กลุ่มคนที่อยู่ร่วมกัน กลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ทั้งความเชื่อ ศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม และมีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันรวมทั้งประเด็น อาณาเขต บริเวณของท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ซึ่งผู้คนในท้องถิ่น พูดภาษาเดียวกัน มีจารีตประเพณีอย่างเดียวกัน นอกจากนี้ มีหลายกรณีที่ผู้คนพิจารณาความเป็นชุมชนจาก “ความผูกพัน” เป็นความผูกพันของสมาชิกในชุมชนต่อสถานที่ตั้งของชุมชน และความรู้สึกมีส่วนร่วมในชุมชน เมื่อพิจารณาตามความหมายนี้ มโนทัศน์ของคำว่า “ชุมชน” จึงมีความสัมพันธ์ลึกซึ้งเชิงจิตวิทยาและอารมณ์ที่มีผลต่อกลุ่มคน และ/หรือสถานที่หนึ่ง ๆ โดยเฉพาะ

ในขณะที่ M. Gottdiener & Leslie budd (อ้างถึงใน โกวิท พวงงาม, 2552, น. 4-6) ได้เสนอแนวคิดคำว่า “ชุมชน” ว่ายังใช้เพื่ออธิบายถึงหน่วยหนึ่ง ๆ ทางสังคมที่จัดตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่เฉพาะบางประการ ดังเช่น ชุมชนครูโรงเรียน เมื่อแนวคิดนี้ไปติดกับขอบเขตที่ทางรัฐบาลกำหนด ชุมชนก็กลายเป็น “เมือง” “ปริมณฑล” หรือ “ชนบท” ตัวอย่างเช่น ท้องที่ต่าง ๆ ในเขตเมืองมักเป็นชุมชนต่าง ๆ ไม่ว่าจะมีความผูกพันหรือยึดติดกันทางสังคมหรือไม่ก็ตาม กลุ่มพัฒนาชุมชนต่าง ๆ (Community Development Corporation) ในประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นกลุ่มท้องถิ่นประจำเมืองต่าง ๆ เพื่อส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของเมืองนั้น ๆ ในขณะเดียวกันคำว่า “ตำรวจชุมชน (Community Policing)” นั้นหมายถึง โครงการความร่วมมือระหว่างตำรวจและผู้คนในชุมชนเพื่อตรวจตราและป้องกันอาชญากรรม ส่วนในประเทศอังกฤษมีแนวคิดคำว่าชุมชนที่หลากหลาย โดยในปี ค.ศ.2003 รัฐบาลอังกฤษได้วางแผนเพื่อชุมชนยั่งยืน (Sustainable Communities Plan) ขึ้น ในส่วนของนโยบายเพื่อเขตเมือง แผนนี้ได้เน้นย้ำที่การสร้างทุนทางสังคม การเพิ่มความร่วมมือของชุมชนในการตัดสินใจระดับท้องถิ่น การส่งเสริมการอำนวยความสะดวกและบริการต่าง ๆ การส่งเสริมการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่น

ตลอดจนการสร้างนวัตกรรมแห่งการให้ (Social Enterprise) และในประเทศฝรั่งเศส รากฐานเชิงประวัติศาสตร์ของชุมชน คือ กลุ่มสังคม (commune) ที่มีสมาชิกราว 360,000 คน ต่อมากลุ่มสังคมน้อยต่าง ๆ ได้รวมตัวกันภายใต้การนำของผู้นำกลายเป็นการรวมกลุ่มในพื้นที่ (Collective Locale) เมื่อมีโครงการกระจายอำนาจการปกครองให้ออกจากส่วนกลางในช่วงทศวรรษที่ 1980 เมืองบางแห่งได้รวมเข้ากับเขตชุมชน (Communité Urbaines) ตัวอย่างเช่น การรวมระหว่าง Lille City, Roubaix City and Toucoing City

ผู้มีบทบาทในการสร้างมโนทัศน์ของคำว่าชุมชน คือ นักสังคมศาสตร์ชาวยุโรป ชื่อ Ferdinand Tonnies ผู้มีผลงานเขียนมากมายในยุคทศวรรษที่ 1930 โดย Tonnies ใช้คำว่า "gemeinschaft" แทนคำว่าชุมชน ซึ่งเป็นหน่วยหนึ่ง ๆ ที่สมาชิกมีความผูกพันใกล้ชิดกันและมีวิถีชีวิตทางสังคมที่ได้รับอิทธิพลจากครอบครัวขนาดใหญ่ ขนบธรรมเนียมประเพณี และศาสนา แนวคิดดังกล่าวเป็นปฏิภาคกับแนวคิด gesellschaft ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่ห่างเหินและไม่เป็นส่วนตัว เพราะมีกฎเกณฑ์อย่างเป็นทางการควบคุมกำกับอยู่ Louis Wirth ใช้แนวคิดต่าง ๆ ดังกล่าวเพื่ออธิบายถึงลักษณะเฉพาะความสัมพันธ์ประเภทต่าง ๆ ในวิถีชีวิตแบบเมือง ทุกวันนี้แนวคิดที่ Tonnies สร้างขึ้นที่เกี่ยวกับชุมชนเชิงวัฒนธรรม (Traditional Community) ได้เป็นที่ใช้กันอย่างแพร่หลาย เพื่ออธิบายชุมชนยุคใหม่ ในขณะที่คำว่าชุมชนกลับไม่เป็นที่นิยมใช้เท่าใดนัก เพราะมีความหมายที่ไม่จำเพาะเจาะจงนัก มีผู้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า คำว่าชุมชนมีนิยามที่แตกต่างกันเป็นร้อยนิยาม

ในยุคสมัยใหม่ ชาวเมืองบางคนตระหนักว่าเครือข่ายอันแน่นแฟ้นของความเป็นมิตรภาพต่อกันสามารถเป็นชุมชนได้โดยไม่ต้องอาศัยตำแหน่งที่ตั้ง แนวคิดที่เรียกว่า "ชุมชนไร้ที่ตั้ง (Community without propinquity)" นี้ทำให้เกิดความเข้าใจว่าการใช้คำว่าชุมชนเพื่อกล่าวถึงสถานที่ตั้ง เมื่อใช้ในเชิงสังคม ไม่ใช่เชิงปกครอง" นั้นอาจสร้างความเข้าใจผิดได้ แนวคิดของคำว่าชุมชนได้กลายเป็นเครือข่ายที่มีความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่อาจอยู่คนละสถานที่ได้ หรือแนวคิดของคำว่า "ความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางใจ (Kinship Solidarities)" อาจเกี่ยวข้องกับสังคมปัจจุบันยิ่งกว่าเพราะผู้คนมากมายไม่มีความเกี่ยวเนื่องผูกพันกับสถานที่ตั้งของบ้าน แต่ยังรักษาเครือข่ายของครอบครัวและมิตรสหายไว้ได้ สำหรับคำจำกัดความของคำว่า "ชุมชน" ที่ได้รับการขยายขอบเขตออกไปนี้ ประเด็นสำคัญคือ โครงสร้างทางสังคมมิใช่โครงสร้างทางที่ตั้ง แทนที่จะเป็นสมาชิกในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ผู้คนในเมืองและบริเวณพลต่าง ๆ กลับเป็นสมาชิกเครือข่ายชุมชนต่าง ๆ โดยไม่มีข้อจำกัดเรื่องสถานที่ ยิ่งไปกว่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชนไร้ที่ตั้งนี้มีได้แน่นแฟ้นน้อยกว่าความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนที่มีสถานที่ตั้งเลย

จะเห็นว่าบุคคลต่าง ๆ ช่างต้น ได้ให้นิยามความหมายของชุมชนไว้อย่างชัดเจนว่าการที่คนมาอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม มีวัตถุประสงค์ร่วมกันเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์โดยรวม ซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ที่ดีผ่านการติดต่อสื่อสาร สามารถเรียนรู้ร่วมกันภายใต้บรรทัดฐาน จารีตประเพณีเดียวกัน เพื่อให้เกิดความเป็นพวกเดียวกันในชุมชน แต่เมื่อชุมชนเริ่มมีพัฒนาการและความเจริญเกิดขึ้นชุมชนจึงจำเป็นต้องมีองค์กร สถาบันต่าง ๆ ที่เป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ดังนั้น ชุมชน มีความหมายมากกว่าการเป็นสถาบันที่ช่วยจัดการการพัฒนา หมายความว่า ทุกชุมชนเป็นศูนย์รวมคุณค่าทางสังคมที่เสริมสร้างความอยู่ดีมีสุขซึ่งเป็นเป้าหมายของการพัฒนาคน ชุมชนทำหน้าที่เชื่อมโยงขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรม เอื้ออำนวยการมีส่วนร่วมของคนกลุ่มต่าง ๆ และเพิ่มพูนความสัมพันธ์อันใกล้ชิดทางสังคมซึ่งเป็นพื้นฐานการคุ้มครองทางสังคมที่สำคัญ

ในความเป็นจริง แม้ว่าในสังคมไทยจะไม่ได้ใช้คำว่า “ชุมชน” เรียกหน่วยทางสังคมมาแต่ดั้งเดิม แต่ในสังคมไทยมีสาระของความเป็นชุมชนที่ปรากฏอยู่ในหน่วยงานทางสังคม ที่เรียกว่า “บ้าน” ซึ่งหมายถึง หมู่บ้านเป็นไปโดยธรรมชาติ มีการตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันในหมู่เครือญาติและคนใกล้ชิดสนิทสนม ซึ่งก่อให้เกิดความสัมพันธ์นำไปสู่การร่วมกันจัดการปัญหาและสนองความต้องการร่วมกันได้เป็นลำดับสืบมา เช่นเดียวกับ นภาภรณ์ หะวานนท์ และคณะ (2550, น. 34) ได้ให้ความหมายคำว่า “ชุมชน” ที่มีความหมายมากกว่าการอยู่ร่วมกันภายใต้การจัดระเบียบทางสังคม อันเป็นที่ยอมรับของสมาชิกชุมชนเท่านั้น แต่ชุมชนยังเป็นเสมือน “เครื่องมือ” ที่ทำให้สมาชิกบรรลุเป้าหมายหลาย ๆ ประการ เช่น การมีอาหารสำหรับการบริโภค การมีงานทำ ความปลอดภัยในทรัพย์สินและความสงบสุข การได้รับสวัสดิการที่จำเป็นในชีวิต การได้พักผ่อนรื่นเริง ฯลฯ ชุมชนจึงต้องมีคุณลักษณะที่สำคัญคือ วัตถุประสงค์การรับรู้ต่อความต้องการของสมาชิกในชุมชน และจะต้องมีประสิทธิภาพ คือ สามารถใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ของชุมชนตอบสนองต่อความต้องการของสมาชิกได้ นอกจากนี้ ชุมชนอาจมีการจัดระเบียบของกิจกรรมต่าง ๆ ในลักษณะที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองเป็นหลัก (Self-sufficient) โดยที่มีการพึ่งพาชุมชนอื่น ๆ ค่อนข้างน้อย หรือชุมชนอาจต้องมีการพึ่งพาอาศัยการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกับชุมชนอื่น ๆ หรือกับองค์กรทางสังคมภายนอกชุมชน เช่น รัฐ แต่ภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าว ชุมชนจะต้องสามารถดำรงรักษาหน้าที่สำคัญในการตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวันและช่วยให้สมาชิกสามารถจัดการกับปัญหาต่าง ๆ ที่มีอยู่ร่วมกันได้ (self-contained) และชุมชนในฐานะเป็นองค์กรทางสังคม จึงมิใช่เป็นเพียงพื้นที่ที่คนมาติดต่อสัมพันธ์กันเท่านั้น แท้จริงแล้วการที่ผู้คนมาติดต่อสัมพันธ์กัน สร้างอุดมการณ์ ความเชื่อ กฎกติกา ในการอยู่ร่วมกันทำให้ความเป็นชุมชนเกิดขึ้น และดำรงอยู่ โดยที่ชุมชนมีประวัติศาสตร์ของการอยู่ร่วมกันของสมาชิกมาเป็นเวลานาน ปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นสมาชิกของชุมชนจึงเกิดและเติบโตมาในชุมชน

อย่างไรก็ตาม จะสังเกตเห็นได้ว่าไม่มีนักวิชาการท่านใดเลยที่ให้ความเห็นเกี่ยวกับขนาดที่แน่นอนของชุมชนว่าจะต้องมีจำนวนเท่าใด ชุมชนบางชุมชนอาจมีขนาดเล็ก บางชุมชนอาจมีขนาดใหญ่ เพราะอาณาเขตที่จะจำกัดความเป็นชุมชนนั้นอาจจะเป็น “อาณาเขตทางวัฒนธรรม (Cultural area) คือ อาณาเขตซึ่งผู้คนในบริเวณนั้นมีลักษณะโดยเฉพาะทางสรีระและทางวัฒนธรรม บางอย่างร่วมกัน ได้แก่ สถาบันต่าง ๆ ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ ทศนคติ และวิถีแห่งการดำรงชีวิต อาหารการกิน ภาษา การแต่งกาย ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ ฯลฯ เป็นของตนเอง แตกต่างจากกลุ่มคนอื่น หรืออาณาเขตทางกายภาพ อันได้แก่ แนวเขตกั้นพรมแดน แม่น้ำ สันเขา รั้ว กำแพง เป็นต้น

“ชุมชน” มีนัยและความหมายที่อยู่บนฐานของการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไปตามกระแสของสังคม เพราะชุมชนไม่ใช่สิ่งที่หยุดนิ่ง แต่ชุมชนในที่นี้หมายถึง **ชุมชนที่มีชีวิต (community life)** หากพิจารณาอย่างทอ้งแท้ จะพบว่า ความเป็นชุมชน หรือความเป็นหมู่คณะ ล้วนมีการเปลี่ยนแปลงและเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา การจำกัดคำนิยามของความว่า “ชุมชน” ไว้ในแนวใดแนวหนึ่งย่อมจะขาดความหลากหลาย หรือความไม่เข้าใจในความเป็นชุมชน และหากพิจารณาโดยภาพรวมก็จะเห็นว่า ความเป็นชุมชนนั้น เน้นเรื่องของความสัมพันธ์และความเกาะเกี่ยวกันของเพื่อนมนุษย์ในระดับต่าง ๆ ดังนั้น การพิจารณาถึงคุณลักษณะของความเป็นชุมชนจึงมีความจำเป็นอย่างมาก หากจะทำความเข้าใจกับคำว่า “ชุมชน” เพราะจะเป็นสิ่งที่สร้างความเข้าใจอย่างแจ่มชัดเพื่ออธิบายความเป็นชุมชนได้

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน มีหลักพื้นฐานดั้งเดิมว่าเป็นกระบวนการให้การศึกษ (Education process) แก่ประชาชนเพื่อให้สามารถพึ่งตนเองได้ (Self-Reliance) หรือช่วยตนเองได้ (Self-help) ในการคิด ตัดสินใจและดำเนินการแก้ปัญหาตลอดจนตอบสนองความต้องการของตนเองและส่วนรวมด้วยกระบวนการกลุ่ม (Group process) กับกระบวนการกระตุ้นความคิด จิตสำนึก (Consciousness process) ดังนั้น การพัฒนาชุมชนจึงเป็นการพัฒนามนุษย์ให้ครบถ้วนถึงความพร้อมทุกด้านในการจัดการกับปัญหาและความต้องการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น จึงกล่าวได้ว่าการดำเนินงานพัฒนาชุมชนเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อนและต้องการผู้ปฏิบัติงานที่มีสมรรถภาพ (Competence) ซึ่งจะต้องใช้ความเป็นทั้งศาสตร์ (วิชาการ) และเป็นทั้งศิลป์ (ปฏิบัติการ) เพื่อเป็นการอธิบายความเข้าใจเบื้องต้นของแนวคิดการพัฒนาชุมชน จึงขอให้แนวคิดพื้นฐานดังต่อไปนี้

ความเป็นมาของการพัฒนาชุมชน

การพัฒนาชุมชน (Community Development) มีที่มาจากคำว่าการศึกษามวลชน (Mass Education) กล่าวคือ คณะกรรมการที่ปรึกษาฝ่ายการศึกษาของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของประเทศไทยได้จัดทำรายงานเกี่ยวกับการศึกษามวลชนในสังคมชาวแอฟริกัน (Mass Education in African Society) เมื่อปี ค.ศ. 1944 เพื่อเสนอแนะให้รัฐบาลของประเทศไทยในขณะนั้นนำไปใช้เป็นแนวทางในการปกครองดินแดนที่เป็นอาณานิคมในทวีปแอฟริกา ด้วยการเปิดโอกาสให้ประชาชนในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ร่วมควบคุมการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อให้ประชาชนเกิดความรัก ความศรัทธาและจงรักภักดีต่อชุมชน แต่คำว่าการศึกษาชุมชนไม่ได้รับความนิยมมากนัก จนกระทั่งในปี ค.ศ. 1948 ที่ประชุมสัมมนาของผู้เชี่ยวชาญเรื่องการบริหารและปกครองชาวแอฟริกัน (African Administration) ซึ่งจัดประชุมที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ ได้นำคำว่า การพัฒนาชุมชน มาใช้เป็นครั้งแรก และเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป คำว่า การพัฒนาชุมชน ได้รับความนิยมและแพร่หลายไปทั่วโลก เมื่อองค์การสหประชาชาติยอมรับ โดยกำหนดความหมาย หลักการ และวิธีการพัฒนาชุมชนขึ้นเพื่อใช้ร่วมกันในระหว่างประเทศสมาชิกที่สำคัญคือได้กำหนดให้ระหว่างปี ค.ศ. 1960-1969 เป็นทศวรรษแห่งการพัฒนาและเมื่อครบกำหนดแล้ว ยังกำหนดให้ปี ค.ศ. 1970-1979 เป็นทศวรรษที่สองแห่งการพัฒนาติดต่อกันอีกสิบปีด้วย จึงทำให้การพัฒนาชุมชนเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางและนิยมใช้กันโดยทั่วไปในปัจจุบัน

แนวความคิดพื้นฐานในการพัฒนาชุมชน

การศึกษาแนวความคิดพื้นฐานของงานพัฒนาชุมชนเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้พัฒนากิจกรรมสามารถทำงานกับประชาชนได้อย่างถูกต้อง และทำให้งานมีประสิทธิภาพ แนวคิดพื้นฐานในการพัฒนาชุมชนในระดับการปฏิบัติ มีดังนี้

1. คนมีความสำคัญมากที่สุด (Man is a most important) การพัฒนาชุมชนเชื่อมั่นในศักยภาพหรือพลังความสามารถของคน เพราะการดำรงอยู่หรือการล่มสลายของชุมชน การพัฒนาหรือการเสื่อมถอยของชุมชน ขึ้นอยู่กับคนในชุมชนเป็นสำคัญ จึงต้องให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาด้วย การพัฒนาคนให้มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองและชุมชน ร่วมกันสร้างมาตรฐานในการดำรงชีวิตหรือมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีความพร้อมที่จะพัฒนาชุมชนของตนเอง

2. การมีส่วนร่วมของประชาชน (People Participation) เป็นหัวใจของงานพัฒนาชุมชน โดยยึดหลักของการมีส่วนร่วมที่ว่า ประชาชนมีส่วนร่วมคิด ร่วมวิเคราะห์ ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติงาน ร่วมประเมินผล และร่วมรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า การพัฒนาชุมชนนั้นเป็นของประชาชน โดยประชาชนและเพื่อประชาชนนั่นเอง

3. การช่วยเหลือตนเอง (Aided Self-Help) เป็นแนวทางในการพัฒนาที่ยึดเป็นหลักการสำคัญประการหนึ่ง คือ ต้องพัฒนาให้ประชาชนพึ่งตนเองได้มากขึ้น โดยมีรัฐคอยให้การช่วยเหลือ สนับสนุน ในส่วนที่เกินขีดความสามารถของประชาชน ตามโอกาสและหลักเกณฑ์ที่เหมาะสม

4. การพึ่งตนเอง (Self-Reliance) จากความเชื่อในศักยภาพและพลังความสามารถของชุมชน แนวความคิดของการพัฒนาชุมชนจึงเชื่อมั่นว่าการเสริมสร้างขีดความสามารถของประชาชนและชุมชนนั้น ทำให้คนสามารถที่จะพัฒนาชุมชนได้ด้วยตนเอง สามารถสร้างชุมชนให้มีความเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้

5. ความคิดริเริ่มของประชาชน (Initiative) ในการทำงานกับประชาชนต้องยึดหลักการที่ว่า ความคิดริเริ่มต้องมาจากประชาชน ซึ่งต้องใช้วิถีแห่งประชาธิปไตย และหาโอกาสกระตุ้นให้การศึกษา ให้ประชาชนเกิดความคิด และแสดงออกซึ่งความคิดเห็นอันเป็นประโยชน์ต่อหมู่บ้าน ตำบล เป็นแนวความคิดที่เชื่อมั่นในสิทธิเสรีภาพของคน การพัฒนาชุมชนต้องเกิดจากความต้องการที่แท้จริงของประชาชนในชุมชน โดยประชาชนเป็นผู้ริเริ่มในการศึกษาวิเคราะห์ปัญหา จัดทำแผนและโครงการไม่ใช่ถูกกำหนดโดยบุคคลหรือหน่วยงานนอกชุมชน การดำเนินงานพัฒนาในขั้นตอนต่าง ๆ ต้องให้ประชาชนในชุมชนเป็นผู้ริเริ่มและรับผิดชอบ หน่วยงานนอกชุมชนอื่น ๆ เป็นหน่วยที่สนับสนุนส่งเสริมเท่านั้น แนวความคิดดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นได้โดยวิธีให้การศึกษาแก่คนในชุมชนจนมีความรู้ ความสามารถในระดับที่เรียกว่า “คิดเป็น ทำเป็น” จนสามารถที่จะค้นหาปัญหา วิเคราะห์ปัญหากำหนดวิธีการแก้ไขปัญหาและดำเนินการแก้ไขปัญหาได้ด้วยตนเอง

6. ความต้องการของชุมชน (Felt-needs) การพัฒนาชุมชนต้องให้ประชาชน และองค์กรประชาชนคิด และตัดสินใจบนพื้นฐานความต้องการของชุมชนเอง เพื่อให้เกิดความคิดที่ว่างานเป็นของประชาชน และจะช่วยกันดูแลรักษาต่อไป

7. การใช้ทรัพยากรในชุมชน (Community natural resources utilize) ผลประโยชน์ในการพัฒนาชุมชนโดยอ้อมเกิดขึ้นแก่ชุมชนนั้น ดังนั้นจึงต้องใช้ทรัพยากรต่าง ๆ ของชุมชน เช่น คน เงิน วัสดุอุปกรณ์ ทุนทางสังคม และทรัพยากรต่าง ๆ ไม่พึ่งพาชุมชนอื่น ๆ ในการพัฒนาชุมชนของตนเอง เพราะแต่ละชุมชนต่างก็มีความจำเป็นที่จะต้องใช้ทรัพยากรเพื่อพัฒนาชุมชนของตนเองเช่นเดียวกัน

8. ขีดความสามารถของชุมชนและรัฐบาล (Community and government capacity) การพัฒนาชุมชนมุ่งเน้นให้ดำเนินการโดยคนและทรัพยากรในชุมชนเป็นสำคัญ เพราะรัฐบาลมีขีดความสามารถจำกัด ทั้งด้านบุคลากร งบประมาณและระบบการบริหาร ส่วนชุมชนก็มีขีดจำกัดในเรื่องความพร้อมของคนและทรัพยากรที่ใช้ในการพัฒนาไม่เพียงพอ ดังนั้น การดำเนินงาน

พัฒนาชุมชนจึงต้องคำนึงถึงขีดความสามารถของชุมชนและรัฐบาล กล่าวคือ ชุมชนที่มีความพร้อมมากก็พึ่งตนเองให้มาก ชุมชนที่มีความพร้อมน้อย รัฐบาลก็ให้สนับสนุนมากขึ้น ขีดความสามารถของชุมชนและรัฐนี้จะต้องได้สัดส่วนและสอดคล้องซึ่งกันและกัน

9. การร่วมมือกันระหว่างรัฐกับประชาชน (Co-operations between government with people) การพัฒนาชุมชนจะประสบความสำเร็จได้ ต้องเกิดจากการร่วมมือกันระหว่างรัฐบาลและประชาชน ไม่ปล่อยให้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดรับผิดชอบเพียงฝ่ายเดียว เพราะทั้งรัฐบาลและประชาชนในชุมชนต่างก็มีข้อจำกัด ไม่สามารถดำเนินงานพัฒนาชุมชนให้มีประสิทธิภาพได้เต็มที่ดังกล่าวนำมาแล้ว การร่วมมือระหว่างรัฐบาลและประชาชนนี้ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของการช่วยเหลือตัวเอง การใช้ทรัพยากรในชุมชน การมีส่วนร่วมของประชาชน และการสนับสนุนส่งเสริมของรัฐบาลอย่างเหมาะสมเป็นสำคัญ

10. การพัฒนาแบบบูรณาการ (Integrated development) การพัฒนาชุมชนต้องดำเนินการไปพร้อม ๆ กันหลาย ๆ ด้าน จะมุ่งเพียงด้านใดด้านหนึ่งไม่ได้เพราะกิจกรรมในการพัฒนาชุมชนมีหลายกิจกรรม การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ต้องสอดคล้องและเป็นแนวทางเดียวกันเพื่อการประหยัดแรงงาน งบประมาณและเวลาที่ใช้ การดำเนินงานพัฒนาชุมชนจึงต้องประสานงานกับคนหน่วยงาน องค์กรต่าง ๆ และงบประมาณจึงจะประสบความสำเร็จ

11. ความสมดุลในการพัฒนา (Development as equality) การพัฒนาชุมชนต้องดำเนินการไปพร้อมกันทุกด้าน ไม่มุ่งในเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะเพราะทุกกิจกรรมมีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด จึงต้องคำนึงถึงความสมดุลในการพัฒนาด้วย เช่น ความสมดุลระหว่างการพัฒนากับสิ่งแวดล้อม ความสมดุลระหว่างสิ่งที่ป็นรูปธรรมกับนามธรรม ความสมดุลระหว่างการพัฒนาวัตถุกับการพัฒนาจิตใจของคน ความสมดุลระหว่างเพศและวัย ความสมดุลระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับภูมิปัญญาสากล เป็นต้น

12. การพัฒนาชุมชนเป็นการศึกษาภาคชีวิต (Lifelong Education) คือ มีลักษณะเป็นการให้การศึกษาแก่ประชาชนทุกเพศทุกวัยอย่างต่อเนื่องกันไปตลอดชีวิต เป็นการให้การศึกษาที่เน้นให้รู้จักตัวเอง รู้จักโลก และเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งทั้งที่เป็นมนุษย์ ธรรมชาติ หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ อันก่อให้เกิดปัญญาเพื่อปรับสภาพความเป็นอยู่ให้สอดคล้องสมดุล การศึกษาภาคชีวิตเป็นเครื่องมือที่สำคัญซึ่งจะทำให้มีความสามารถปรับตัวอยู่ในชุมชน และสังคมได้อย่างเป็นสุขตามอัธยาศัย การนำเสนอแนวคิดการศึกษาภาคชีวิต (Lifelong Education) เป็นผลจากรายงานของ UNESCO (อ้างถึงใน อนุรักษ ปัญญาอนุวัฒน์, 2548, น. 58) ที่ได้นำเสนอไว้ว่า “มนุษย์แต่ละคนจะต้องอยู่ในภาวะแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตของเขา ฉะนั้นแนวความคิดของการศึกษาภาคชีวิตจึงเปรียบเหมือนกุญแจดอกสำคัญของสังคมแห่งการเรียนรู้” ดังนั้น การพัฒนา

ชุมชนที่เป็นกระบวนการเรียนรู้บนฐานของการทำความเข้าใจชีวิตจึงนับได้ว่าเป็นการศึกษาภาคชีวิตและเป็นการศึกษาที่มีความต่อเนื่องกันไปตราบเท่าอายุขัยของบุคคล นั้นแสดงว่าการพัฒนาชุมชนนั้นจะมีไม่ที่สิ้นสุด แต่หมุนเวียนเปลี่ยนไปตามความต้องการและสถานการณ์ของชุมชน

13. การพัฒนาชุมชนเป็นกระบวนการ วิธีการ โครงการ และขบวนการ ซึ่งเป็นแนวคิดของ Irwin T. Sanders (1958, pp. 1-12) ซึ่งได้อธิบายการพัฒนาชุมชนที่เป็นกระบวนการ วิธีการ โครงการ และขบวนการ ดังรายละเอียด ต่อไปนี้

1) การพัฒนาชุมชนเป็นกระบวนการ (Process) คือมีการดำเนินงานสัมพันธ์กันอย่างเป็นขั้นตอนต่อเนื่องกันเป็นลำดับจะขาดขั้นตอนใดตอนหนึ่งขั้นไม่ได้

2) การพัฒนาชุมชนเป็นวิธีการ (Method) เพื่อพัฒนาคน กลุ่มและองค์กรด้วยการให้การศึกษาชุมชนและการจัดระเบียบสังคม จึงต้องกำหนดวัตถุประสงค์และวิธีการดำเนินงานให้ชัดเจน

3) การพัฒนาชุมชนเป็นโครงการ (Program) คือมีการเตรียมการไว้ล่วงหน้า โดยเน้นความคิดริเริ่มของชุมชน การสนับสนุนส่งเสริมศักยภาพของคนในชุมชน การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน การสนับสนุนจากรัฐบาลและการประสานงานระหว่างบุคคลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

4) การพัฒนาชุมชนเป็นขบวนการทางสังคม (Social Movement) ซึ่งเกี่ยวข้องกับการแพร่ระบาดของอารมณ์ อันก่อให้เกิดพฤติกรรมความร่วมมือของบุคคลในชุมชน การพัฒนาชุมชนจึงต้องใช้แรงจูงใจกระตุ้นเร่งเร้าให้ประชาชนมีความตื่นตัว เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ไม่เฉื่อยชาหรือทอดทิ้ง แต่มีส่วนร่วมในกิจกรรมการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจากการพัฒนาชุมชนประสบความสำเร็จ

ความหมายของการพัฒนาชุมชน

องค์กร หน่วยงาน และนักวิชาการด้านการพัฒนาชุมชน ได้ให้ความหมายของการพัฒนาชุมชน ไว้หลายความหมาย ซึ่งมีความหมายคล้ายคลึงกัน ดังนี้

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2526, น. 10) ได้กล่าวว่า ที่ประชุมสัมมนาของผู้เชี่ยวชาญเรื่องการบริหารและการปกครองประเทศในทวีปแอฟริกา ณ มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ ได้ให้ความหมายของการพัฒนาชุมชนเป็นครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1948 ไว้ว่า การพัฒนาชุมชน เป็นกระบวนการที่มุ่งส่งเสริมความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น โดยอาศัยความร่วมมืออย่างจริงจังของประชาชน เกิดจากความคิดริเริ่มของประชาชน ถ้าหากประชาชนไม่เกิดความคิดริเริ่มก็ใช้เทคนิควิธีการกระตุ้นให้เกิดความคิดริเริ่มขึ้น เพื่อให้ได้รับความร่วมมือจากประชาชนด้วยความกระตือรือร้นอย่างแท้จริง

องค์การสหประชาชาติ (The United Nation Organization, 1955, p. 6) ได้ให้ความหมายว่า การพัฒนาชุมชน เป็นกระบวนการรวมกำลังระหว่างประชาชนในชุมชนกับเจ้าหน้าที่ของรัฐบาล เพื่อปรับปรุงสภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนนั้น ๆ ให้เจริญยิ่งขึ้นและผสมผสานเข้าเป็นชีวิตของชาติ ทำให้ประชาชนสามารถอุทิศตนเองเพื่อความก้าวหน้าของประเทศชาติได้อย่างเต็มที่

กรมการพัฒนาชุมชนของประเทศไทย (2527, น. 1) ได้ให้ความหมายไว้ว่า การพัฒนาชุมชน คือ การพัฒนาความรู้ความสามารถของประชาชน เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นในการช่วยตนเอง เพื่อบ้านและชุมชน ให้มีมาตรฐานความเป็นอยู่ดีขึ้น โดยการร่วมมือกันระหว่างประชาชนกับรัฐบาล เป็นวิธีการที่นำเอาบริการของรัฐบาลผนวกเข้ากับความต้องการของประชาชน เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนให้ดีขึ้น

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2526, น. 10) ได้ให้ความหมายของการพัฒนาชุมชนว่า คือ การเปลี่ยนแปลง ส่วนประกอบของชุมชนจากสภาพที่เป็นอยู่ (สภาพที่ไม่พึงปรารถนาไม่ดิงาม) ไปสู่เป้าหมายที่กำหนดไว้ (สภาพที่พึงปรารถนา ที่ดิงาม หรือเจริญ) กล่าวคือ เป็นการจงใจ เพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชน เพื่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของส่วนประกอบต่าง ๆ ในชุมชน จากสภาพที่ไม่พึงปรารถนา ไปสู่สภาพที่พึงปรารถนาอันเป็นเป้าหมายที่ชุมชนตั้งไว้ กล่าวโดยสรุปการพัฒนาชุมชน ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงชุมชนโดยมีการวางแผน (planned community change)

โดยสรุปแล้ว “การพัฒนาชุมชน” หมายถึง การเปลี่ยนแปลง การสร้างสรรค์ปรับปรุงอย่างมีกระบวนการ (process) และเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างมีโครงสร้างและแบบแผน (planned and structured change) หรือมีการกำหนดทิศทางเป้าหมายที่แน่นอน (ultimate goal) ที่อาจเป็นได้ทั้งการกระทำของภาครัฐและภาคเอกชนหรือเป็นความร่วมมือระหว่างภาครัฐกับเอกชน ทั้งนี้เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตด้านต่าง ๆ เช่น เศรษฐกิจ การศึกษาเรียนรู้ สุขภาพ อนามัย การมีส่วนร่วม เป็นต้น ของคนภายในชุมชนให้ดีขึ้นในขณะเดียวกันยังอาจหมายถึงการเรียนรู้และการดำรงไว้ซึ่งทุนทางสังคม (social capital) ที่ชุมชนมีมาแต่ดั้งเดิม คือ ภูมิปัญญา ระบบนิเวศ ความเชื่อ ค่านิยม วัฒนธรรมประเพณี ขนบธรรมเนียม ชาติพันธุ์ ศาสนา และภาษา อีกด้วย

ปรัชญาของการพัฒนาชุมชน

ปรัชญาของการพัฒนาชุมชนมาจากหลักการธรรมชาติและภาวะกายภาพของมนุษย์ ที่มนุษย์แต่ละคนมีความแตกต่างระหว่างบุคคลทั้งรูปร่าง สมอง สติปัญญาและจิตใจ ธรรมชาติและภาวะกายภาพนี้ทำให้มนุษย์ไม่สามารถที่จะประสบความสำเร็จของชีวิตได้เท่าเทียมกัน แม้ว่ามนุษย์ทุกคนมีสิทธิและความเสมอภาคในการมีโอกาสที่จะกระทำสิ่งต่าง ๆ ได้เท่าเทียม

กันก็ตาม เมื่อนำหลักการนี้มาผสมผสานกับความหมายของการพัฒนาชุมชนที่มุ่งเน้นการพัฒนา ศักยภาพและโอกาสในการประสบความสำเร็จในชีวิตของบุคคลก็เป็นปรัชญาของการพัฒนา ชุมชน ซึ่ง พัฒน์ บุญยรัตพันธุ์ (2517, น. 1-2) ได้นำเสนอไว้มี 5 ประการ ดังนี้

1. บุคคลแต่ละคนย่อมมีความสำคัญ และมีความเป็นเอกลักษณ์ที่ไม่เหมือนกันจึงมี สิทธิอันพึงได้รับการปฏิบัติด้วยความยุติธรรม และอย่างบุคคลมีเกียรติในฐานะที่เป็นมนุษย์ปุถุชน อันหนึ่ง

2. บุคคลแต่ละคนย่อมมีสิทธิ และสามารถที่จะกำหนดวิถีการดำรงชีวิตของตนไปใน ทิศทางที่ตนต้องการ

3. บุคคลแต่ละคนถ้าหากมีโอกาสแล้ว ย่อมมีความสามารถที่จะเรียนรู้ เปลี่ยนแปลง ทักษะ ประพฤติปฏิบัติและพัฒนาขีดความสามารถให้มีความรับผิดชอบต่อสังคมสูงขึ้นได้

4. มนุษย์ทุกคนมีพลังในเรื่องความคิดริเริ่ม ความเป็นผู้นำ และความคิดใหม่ ๆ ซึ่ง ซ่อนเร้นอยู่ และพลังความสามารถเหล่านี้สามารถเจริญเติบโต และนำออกมาใช้ได้ ถ้าพลังที่ซ่อน เร้นเหล่านี้ได้รับการพัฒนา

5. การพัฒนาพลังและขีดความสามารถของชุมชนในทุกด้านเป็นสิ่งที่พึงปรารถนา และมีความสำคัญยิ่งต่อชีวิตของบุคคล ชุมชน และรัฐ

ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าปรัชญาของการพัฒนาชุมชนนั้น **ประการแรก** ตั้งอยู่บนรากฐาน อันมั่นคงแห่งความศรัทธาในตัวคน ว่าเป็นทรัพยากรที่มีความหมายและสำคัญที่สุด มนุษย์ทุกคน มีความสามารถ **ประการที่สอง** การพัฒนาชุมชน ก็คือ ความศรัทธาในเรื่องความยุติธรรมของ สังคม (Social Justice) การมุ่งขจัดความขัดแย้งและความเหลื่อมล้ำต่ำสูงที่เห็นได้ชัดในหมู่ มวลชนนั้น เป็นเรื่องที่อารยะสังคมพึงยึดมั่น และ**ประการสุดท้าย** ความไม่รู้ ความดื้อดึง และการ ใช้กำลังบังคับเป็นอุปสรรคที่สำคัญยิ่งต่อความสำเร็จของการพัฒนา และความเจริญรุ่งเรืองจะ เกิดขึ้นได้ก็ด้วยวิธีการให้การศึกษาเท่านั้น การให้การศึกษาและให้โอกาสจะช่วยดึงพลังซ่อนเร้นใน ตัวคนออกมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม และการพัฒนาจะมีประสิทธิภาพได้ก็จะต้องยึด หลักการรวมกลุ่ม และการทำงานกับกลุ่ม เพราะมนุษย์เราเป็นสัตว์สังคม การอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม และทำงานรวมกันเป็นกลุ่มจะช่วยให้คนได้เจริญเติบโตโดยเร็วที่สุด ส่วน ยุวัฒน์ วุฒิเมธี (2534, น. 5) ได้กล่าวถึงปรัชญาของการพัฒนาชุมชนว่า ประกอบด้วย

1. การพัฒนาชุมชนนั้นให้ความสำคัญ เชื่อมั่นในตัวบุคคลว่าเป็นทรัพยากร (Human Resources) ที่มีความสำคัญที่สุดในความสำเร็จของการดำเนินงานทั้งปวง และเชื่อ อย่างแน่นอนว่ามนุษย์ทุกคนมีความสามารถที่จะพัฒนาตัวเองได้ตามขีดความสามารถทาง กายภาพของตน หากโอกาสอำนวยและมีผู้คอยชี้แนะที่ถูกต้อง

2. การพัฒนาชุมชนเชื่อว่ามนุษย์ทุกคนปรารถนา ต้องการความยุติธรรมที่จะมีชีวิตอยู่ในสังคม (Social Justice) ต้องการอยู่ในสังคมด้วยความสุขกาย สบายใจ (Social Satisfaction) และต้องการอยู่ร่วมในสังคมให้เป็นที่ยอมรับของสังคมด้วย (Social Acceptability)

ในขณะที่ ทนงศักดิ์ คุ่มไข่น้ำ และคณะ (2534, น. 6) ได้กล่าวถึงปรัชญาการพัฒนาชุมชน ไว้ว่าการพัฒนาชุมชนมีหลักปรัชญาอันเป็นมูลฐานสำคัญ ดังนี้

1. มนุษย์ทุกคนมีพลังในเรื่องความคิดริเริ่ม และความเป็นผู้นำซ่อนเร้นอยู่ในตัวพลังเหล่านี้สามารถเจริญเติบโต และนำออกมาใช้ได้ ถ้าได้รับการพัฒนา

2. บุคคลแต่ละคนถ้าหากมีโอกาสแล้ว ย่อมมีความสามารถที่จะเรียนรู้ เปลี่ยนแปลงทัศนคติ ประพฤติปฏิบัติ และพัฒนาขีดความสามารถให้มีความรับผิดชอบต่อสังคมสูงขึ้นได้

3. บุคคลแต่ละคนย่อมมีความสำคัญและมีความเป็นเอกลักษณ์ที่ไม่เหมือนกันจึงมีสิทธิอันพึงได้รับการปฏิบัติด้วยความยุติธรรมอย่างบุคคลมีเกียรติในฐานะที่เป็นมนุษย์ปุถุชนผู้หนึ่ง

4. บุคคลแต่ละคนย่อมมีสิทธิ และสามารถที่จะกำหนดวิถีการดำรงชีวิตของตนไปในทิศทางที่ตนต้องการ

5. การพัฒนาพลังและขีดความสามารถของคนในชุมชนทุกด้าน เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา และมีความสำคัญยิ่งต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนทุกคนและชุมชนโดยส่วนรวม

มิติการพัฒนาชุมชน

มิติการพัฒนาชุมชนเป็นการนำเสนอมุมมองการพัฒนาชุมชนในมิติต่าง ๆ เช่น มิติวัฒนธรรม มิติธุรกิจชุมชน มิติเศรษฐกิจพอเพียง มิติการพึ่งตนเอง มิติภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. การพัฒนาชุมชนบนมิติวัฒนธรรม

การศึกษาการพัฒนาชุมชนบนมิติวัฒนธรรม มีแนวคิดและปรัชญาเบื้องต้นที่เน้นว่าวัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของบุคคลและชุมชน หากคนเราไม่รู้จักตนเอง/ไม่เคารพตนเองก็ไม่อาจทำให้การพัฒนาเป็นไปอย่างราบรื่นได้ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมคือพลังสำหรับการพัฒนาทั้งในแง่การรวมตัวเป็นกลุ่มก้อนที่มีวัฒนธรรมและประเพณีร่วมกัน ซึ่งแนวคิดการพัฒนาชุมชนบนมิติวัฒนธรรมได้ก่อตัวขึ้นในหมู่ของนักพัฒนาเอกชนในสังคมไทย โดยมองเห็นว่าชนบทหรือชุมชนมีวัฒนธรรมที่ดีและมีศักยภาพในการที่จะพัฒนา และ/หรือที่จะต้านกระแสทุนนิยมได้ แนวคิดนี้มองเห็นปรากฏการณ์ที่เป็นผลของระบบทุนนิยมซึ่งเน้นการพัฒนาด้านวัตถุและการครอบงำปัจจัยทำให้คนมีความโลภ มีความเห็นแก่ตัว การพัฒนาชุมชนจึงต้องหันมาเน้นคุณธรรมที่ให้ความสำคัญกับจิตใจ การพึ่งพาตนเองและการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นหลักธรรมในการพัฒนา

การพัฒนาชุมชนบนมิติทางวัฒนธรรมเป็นการอธิบายสรรพสิ่งต่าง ๆ ว่ามีความสัมพันธ์กันโดยที่ไม่แยกเป็นส่วน ๆ แต่มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับส่วนอื่น ๆ ดังเช่น เชื่อมโยงกับระบบนิเวศและระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน รวมทั้งคุณค่าและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ นั่นก็คือ คนในชุมชนมีความเป็นตัวของตัวเอง ไม่ถูกครอบงำความคิดจากใคร โดยอาศัยต้นทุนทางวัฒนธรรมที่สะสมอยู่ก่อนแล้วทั้งสิ้นในรูปแบบที่หลากหลาย ตั้งแต่ศีลธรรม ศิลปะและภูมิปัญญา โดยอาศัยกระบวนการเสริมพลังทางสังคม โดยหลักแนวคิดพื้นฐานของยุทธศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน ส่วนหนึ่งมาจากปรัชญาพุทธศาสนาที่ปฏิเสธพัฒนาการที่เน้นการพัฒนาในด้านวัตถุ (การขยายตัวของ GDP) โดยถือเอาความสูงสุดของมนุษย์เป็นเป้าหมาย หรือที่เรียกว่า “human-centered development” อีกส่วนหนึ่งมาจากแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองโดยเฉพาะวิธีการในการแก้ปัญหา แต่แตกต่างจากหลักเศรษฐศาสตร์การเมือง ตรงที่ให้ความสำคัญกับชนบทและด้านวัฒนธรรมค่อนข้างมาก ซึ่งต้องถือว่าปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดแนวคิดการพัฒนาชุมชนในมิติใหม่บนฐานวัฒนธรรมชุมชน โดยเฉพาะแนวทางการพัฒนาแบบวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทย อันสืบเนื่องมาจากหลายสาเหตุ ดังเช่น (1) เกิดการคุกคามของระบบทุนนิยมต่อชุมชนหมู่บ้าน และมีแนวโน้มในการสลายตัวของชุมชน ในขณะที่วัฒนธรรมชุมชนยังเข้มแข็งอยู่ และ (2) เกิดการตื่นตัวของปัญญาชนและผู้มีการศึกษาต่อการมีส่วนร่วมในทางการเมืองของประเทศ รวมทั้งการพัฒนาระบอบประชาธิปไตยหลังการเปลี่ยนแปลง 14 ตุลาคม 2516 (แนวคิดและกระบวนการพัฒนาชุมชน, 2553) ในขณะเดียวกัน ประเวศ วะสี (2537, น. 45) นักคิดสายพัฒนาชุมชนคนสำคัญของสังคมไทย ได้เสนอแนวคิดการพัฒนาชุมชนในมิติวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งสรุปได้ 3 ประเด็น ได้แก่

1.1 สืบเนื่องจากรัฐหรือระบบราชการไม่เข้าใจชุมชนชนบท รัฐจึงมักจะออกกฎระเบียบมากมายเพื่อผูกมัด ทำให้ปิดกั้นประชาธิปไตยและการมีส่วนร่วมของประชาชน รัฐมักจะชี้ขาด ชี้นำ และครอบงำ จึงเสนอว่า **“ต้องลดอำนาจรัฐและข้าราชการโดยให้ชุมชนมีสิทธิมีเสียงที่จะวางแผน หรือ ตัดสินใจที่จะลงมือกระทำ ซึ่งเขาจะทำได้มากมาย อันเป็นการโอนอำนาจ คินอำนาจการตัดสินใจไปให้ประชาชนในชุมชน”**

1.2 การส่งเสริมให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง โดยการเสนอแนวทางเบญจขันธ์ชุมชน ประกอบด้วย

- จิตใจที่มีธรรมะ ชยันหมั่นเพียร และสันโดษ
- แบบแผนการผลิตเป็นแบบแผนเพื่อกินเอง และเป็นเกษตรกรรมตามแบบผสมผสาน
- สมดุลกับระบบธรรมชาติแวดล้อม

- ฟังตนเองทางเศรษฐกิจไม่ต้องฟังภายนอก
- มีชีวิตชุมชนมีสถาบันครอบครัว วัด และวัฒนธรรมชุมชนแห่งการช่วยเหลือ

ฟังพากัน และชุมชนชนบท ควรจะพัฒนาความรู้ความสามารถจากความรู้เดิมที่เรียกว่าภูมิปัญญาชาวบ้านหรือปรีชาญาณท้องถิ่นผสมเข้ากับวิชาการสากล ดังนั้น การผสมผสานและเชื่อมโยงวัฒนธรรม ชุมชนเข้ากับวัฒนธรรมสากล ถือว่าเป็น “กลวิธีที่สำคัญในการพัฒนาแบบสมดุลและมีประสิทธิภาพ” และเสนอให้มืองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง เพื่อให้มีการรวมตัว การให้การช่วยเหลือ และการสร้างความเข้มแข็งให้แก่สมาชิกภายในชุมชนแต่ละคน

1.3 ให้มีศาสนาธรรม โดยเฉพาะพระพุทธศาสนากับการพัฒนา และเสนอว่า การพัฒนาที่สมบูรณ์ต้องพัฒนาทั้งด้านร่างกายและจิตใจควบคู่กันไป มีคุณธรรมและจริยธรรมที่แน่นอน โดยเชื่อว่าหากปราศจากฐานคุณธรรมและจริยธรรมแล้ว ก็ไม่อาจพัฒนาเพื่อประชาชนจริง ๆ ได้ เพราะมนุษย์จะมีความเห็นแก่ตัว มีกิเลสตัณหาซึ่งทำให้บดบังปัญญาและความดี ศาสนาพุทธที่บริสุทธิ์จะส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรม เพราะมีคำสอนประเภท ศีล สมาธิ และปัญญา ศีล คือ กิเลสใช้น้อย หรือการลดวัตถุนิยมลงสมาธิ คือจิตใจที่สงบถ้าจิตสงบแล้วมนุษย์ก็เปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ให้ดีขึ้นได้ ส่วนปัญญา คือความรู้ การเรียนรู้ธรรมชาติของสรรพสิ่ง ดังนั้น การพัฒนาที่มีองค์ประกอบของศาสนา คือการพัฒนาจิตใจจึงเป็นการพัฒนาที่สมบูรณ์ เพราะพระพุทธศาสนาเป็นฐานวัฒนธรรมชุมชน จึงเสนอให้ชุมชนรับเอาศาสนามาเป็น องค์ประกอบของวัฒนธรรมชุมชน โดยสร้างเป็น “ชุมชนธรรมนิยม”

การพัฒนาบนมิติวัฒนธรรมทำให้สามารถเป็นพลังในการชี้นำแนวทางการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม และทางด้านการเมือง อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544, น. 200-207) ได้นำเสนอการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาบนมิติวัฒนธรรมว่าต้องคำนึงถึงองค์ประกอบต่าง ๆ 4 ประการ ดังนี้

- **การเสริมสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม (cultural space)** คือ การเปิดโอกาสให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพัฒนาพื้นที่ทางวัฒนธรรมของตนเองได้อย่างต่อเนื่องหรือที่เรียกว่าการเสริมสร้างต้นทุนทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญา ความรู้ อุดมการณ์ ศีลธรรม และคุณค่าทางทรัพยากรอื่น ๆ โดยการสร้างสำนึกร่วมในการเป็นเจ้าของ และให้พร้อมที่จะร่วมกิจกรรมเพื่อสร้างสรรค์สังคมท้องถิ่นตัวเอง เพราะหากพัฒนาหรือเสริมสร้างต้นทุนทางวัฒนธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว ก็จะเป็นพลังของ ชุมชนท้องถิ่นในการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาได้ในอนาคต

- **การเสริมสร้างประชาสังคม (civil society)** คือ การดึงมวลชน หรือ การผลักดันให้ประชาชนในชุมชนท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา เพื่อให้ทุกคนมีส่วนรับผิดชอบ

ตรวจสอบ และได้รับประโยชน์อย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกัน ซึ่งจะช่วยให้การพัฒนาในด้านอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นในด้านเศรษฐกิจ และด้านการเมืองให้ก้าวหน้าไปพร้อม ๆ กัน เพราะทุกคนจะรู้สึกได้ว่า ได้รับความเป็นธรรมเสมอเหมือนกันชุมชนท้องถิ่นก็สามารถปกป้องสิทธิพื้นฐานของตนได้ และโดยที่ไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบ

- **การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรชุมชน** คือความต่อเนื่องจากการเสริมสร้างประชาสังคม การที่ประชาสังคมจะเข้มแข็งได้นั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่สำคัญ คือองค์กรชุมชนต้องมีความเข้มแข็ง เพื่อจะได้ทำหน้าที่ในการตรวจสอบ และปกป้องสิทธิของชุมชนท้องถิ่นได้อย่างเต็มที่ ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนจะมีส่วนช่วยเสริมให้ท้องถิ่นมีศักยภาพมากขึ้นในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงและการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนา ตลอดจนยังคงเป็นกำลังพื้นฐานในระบบประชาธิปไตยแบบประชาสังคมในระดับรากหญ้าต่อไป

- **การเคารพสิทธิในความแตกต่างหลากหลายทางพหุสังคม (plural society)** คือ การเคารพสิทธิ หรือความแตกต่างหลากหลาย หรือที่เรียกว่า พหุสังคม คือสิ่งที่ผู้คนในสังคมมีแตกต่างกันนั่นเอง ไม่ว่าจะเป็น ความแตกต่างด้านชาติพันธุ์ วิถีชีวิต ภาษา ความเชื่อ ระบบการผลิต ฐานะทางเศรษฐกิจ โดยการเคารพสิทธิของความคงอยู่และมีอยู่ในความเป็นมนุษย์เท่าเทียมกัน (สิทธิมนุษยชน) ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเป็นเงื่อนไขที่สำคัญของการพัฒนาในสังคมที่มีลักษณะเป็น “พหุสังคม” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมไทยที่มีความแตกต่างหลากหลาย เพราะสังคมยังมีความแตกต่างหลากหลายมากเท่าใด ยิ่งต้องเน้นในระบบคุณค่าของความเป็นคน โดยการเคารพสิทธิกันและกัน

จะเห็นได้ว่า การพัฒนาชุมชนบนมิติวัฒนธรรม มีระบบคิดที่เป็นองค์รวม มีการมองอย่างเชื่อมโยงเข้ากับบริบทและเงื่อนไขต่าง ๆ ของชุมชน โดยไม่แยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกัน อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง มีการมองวัฒนธรรมเพื่อเป็นพลังในการสร้างสรรค์ โดยการคำนึงถึงระบบคุณค่า ซึ่งก็คือ ศีลธรรมของส่วนรวม และจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ที่สร้างสรรค์และระบบภูมิปัญญา กล่าวคือสิ่งซึ่งครอบคลุมความคิดหรือวิถีคิด ของชุมชน สังคม โดยเฉพาะการจัดการกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและความสัมพันธ์ระหว่างสังคม ชุมชนกับธรรมชาติแวดล้อม และต่อมาคือ ระบบอุดมการณ์อำนาจ และศักดิ์ศรี สิทธิ ของความเป็นมนุษย์ ที่ยึดวิถีคิดหรือระบบคิดแบบองค์รวม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ตามด้วยระบบที่เรียกว่า “กระบวนการทางวัฒนธรรม” ที่หมายถึง การเคลื่อนไหว รับรู้ เรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตสิ่งใหม่ และปรับตัวของชุมชนท้องถิ่นภายใต้ระบบและสิ่งแวดล้อมทางสังคมชุมชนที่มีความแตกต่างและหลากหลาย ซึ่งจะสามารถสรุปมิติความคิดทางวัฒนธรรมกับการพัฒนา หรือ มิติทางวัฒนธรรมมีพลังสร้างสรรค์ต่อการพัฒนาใน 3 ด้าน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544, น. 168-169) ดังนี้

- **ด้านเป้าหมายของการพัฒนา** มิติทางด้านวัฒนธรรมจะช่วยกำหนดเป้าหมายของการพัฒนาให้ชัดเจนตามความหมายของวัฒนธรรม ซึ่งสามารถจำแนกออกได้เป็น 3 เป้าหมายที่ เชื่อมโยงกัน คือ การเคารพในคุณค่า และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ การเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคม และความยั่งยืนของธรรมชาติแวดล้อม

- **ด้านทิศทางการพัฒนา** มิติทางวัฒนธรรมจะช่วยให้มองเห็นทิศทางการพัฒนาที่หลากหลายแนวทางมากขึ้นแทนที่จะจำกัดอยู่เพียงแนวทางเดียว เพราะระบบคิดทางวัฒนธรรมจะให้ความสำคัญกับการคิดอย่างมีบริบทซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละกรณี และยังช่วยในการศึกษาปัญหาของการพัฒนาอีกด้วยทำให้เกิดทางเลือกในการพัฒนาและการแลกเปลี่ยนแนวทางในการพัฒนาระหว่างชุมชนแทนการครอบงำทิศทางการพัฒนา

- **ด้านกระบวนการพัฒนา** มิติทางวัฒนธรรมจะช่วยให้มองเห็นความสำคัญของศักยภาพของชุมชน ท้องถิ่นในการพัฒนาตนเอง เพราะสามารถเข้าใจว่ากระบวนการทางวัฒนธรรมต่าง ๆ นั้นเริ่มต้นได้ในชุมชนเอง ไม่ว่าจะ เป็นกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการปรับตัว ซึ่งจะผลักดันให้การพัฒนาสอดคล้องกับบริบททางสังคม และธรรมชาติแวดล้อมชุมชนให้มากที่สุด ตลอดจนการแลกเปลี่ยนและความร่วมมือกับสังคมภายนอกในระดับต่าง ๆ

โดยสรุปการพัฒนาชุมชนบนมิติวัฒนธรรมนั้น ต้องเริ่มต้นที่การมีจิตสำนึกว่า ชุมชนมีวิถีชีวิต และมีวงจรการผลิตซ้ำเป็นของตนเอง และการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชุมชนจะช่วยให้เข้าใจในโครงสร้างความเป็นอยู่ และสภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อจะได้ปรับเปลี่ยนแนวความคิดในการศึกษา พัฒนาและลงมือปฏิบัติงานในชุมชน ทั้งนี้เพื่อสร้างความมั่นใจ และพลังในการพัฒนาต่อไปนั่นเอง

2. การพัฒนาชุมชนแนวธุรกิจชุมชน

วิกฤติเศรษฐกิจได้ทำให้สังคมไทยต้องทบทวนแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมที่ผ่านมา การกลับไปหารากฐานเดิม คือเกษตรกรรมและชุมชน ดูจะเป็นทางออกที่คนเป็นจำนวนมากให้การยอมรับ แต่รากฐานเดิมที่อยู่ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์จำเป็นต้องได้รับการต่อเติมเสริมแต่งให้สอดคล้องกับสภาวะการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปภูมิปัญญาไทยกับเทคโนโลยียุคใหม่ จะต้องถูกผสมผสานให้พอเหมาะ เพิ่มความรู้ความชำนาญ ความเท่าทันโลกและชีวิตเพื่อพัฒนาการผลิตและคุณภาพของชุมชนที่ต้องอยู่ในประเทศ ขณะประเทศถูกร้อยรัดด้วยกระแสโลกาภิวัตน์ หนึ่งครัวเรือนสองวิถีการผลิตจึงน่าจะเป็นทางออกของชีวิตในชุมชน วิถีการผลิตหนึ่งเพื่อกินเพื่อใช้ และอีกวิถีการผลิตหนึ่ง คือ เพื่อเพิ่มรายได้เป็นตัวเงิน บนวิถีการผลิตเช่นนี้ ชนบทและภาคการเกษตรก็จะพึ่งตนเองได้ และกลายเป็นฐานที่มั่นของระบบเศรษฐกิจแห่งชาติในที่สุด

ดังนั้น การมองรากฐานเดิมของสังคม คือระบบเกษตรกรรมและชุมชนเป็นระบบธุรกิจ ชุมชน หรือเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นทุนเดิมหรือฐานเดิมของสังคมไทยอยู่แล้ว พร้อมกับกับความเชื่อมั่นในศักยภาพของชุมชนแบบชนิดที่ไม่เคยมีมาก่อนในสังคมไทย จึงเป็นวิธีคิดที่ได้รับ ความสนใจจากหลายภาคส่วนในสังคมไม่ว่าจะเป็นนักวิชาการ หรือนักปฏิบัติการต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ และภาคอาสาเอกชน โดยมีเชื่อมั่นว่า ธุรกิจชุมชนจะเป็นแนวทางการพัฒนาชุมชนให้มีความ เข้มแข็งและมีบทบาทสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจมหัพภาคของประเทศ เพราะจะช่วยให้เกิดการ สร้างงาน การลงทุน การหมุนเวียนของเงินทุนภายในประเทศ ธุรกิจชุมชนเป็นการบริหารงานที่เป็น อิสระ ใช้เงินในการลงทุนไม่มากนักในตอนต้น ที่มุ่งเน้นการสร้างงาน สร้างรายได้ในชุมชนเป็นหลัก และสามารถบริหารงานได้คล่องตัว จึงเป็นมูลเหตุจูงใจให้มีบุคคลทั่วไปสนใจในการศึกษาแนว ทางการประกอบอาชีพธุรกิจชุมชนมากยิ่งขึ้น โดยได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ใน สังคม ทั้งในส่วนภูมิภาคและในส่วนกลาง จะเห็นได้จากการที่มีการจัดตั้งระบบธุรกิจชุมชนใน หลายรูปแบบ เช่นการแปรรูป ร้านค้าสหกรณ์ของท้องถิ่นหรือระบบอุตสาหกรรมในครัวเรือน และ ธุรกิจชุมชนยังเป็นส่วนสำคัญในการลดสภาวะปัญหาที่ไม่สามารถแก้ไขได้ในระดับครอบครัว เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาโรคเอดส์ ปัญหาการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร ปัญหาโสเภณีเด็ก หรือ ปัญหาอื่น ๆ ที่มีฐานมาจากครอบครัวแทบทั้งสิ้น

3. การพัฒนาชุมชนตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง

เมื่อวันที่ 4 ธันวาคม 2540 และ 2541 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรง พระราชทานกระแสพระราชดำรัสแก่ปวงชนชาวไทย และทรงรับสั่งตอนหนึ่งเกี่ยวกับเศรษฐกิจ พอเพียง ซึ่งเป็นแนวทางที่ให้ประชาชนทุกหมู่เหล่าได้รับไปปฏิบัติเพื่อการดำรงชีวิตในยามที่ ประเทศประสบภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจ เป็นแนวทางที่บุคคลทุกอาชีพทุกระดับชั้นสามารถ ปฏิบัติได้โดยเฉพาะสำหรับประชาชนในชนบท การเกษตร “ทฤษฎีใหม่” ในขั้นแรกนั้น เป็น “เศรษฐกิจพอเพียง” หมายถึง การพยายามพึ่งตนเอง ช่วยตนเองให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ให้ “พอ มี พอกิน” โดยเฉพาะอาหารและที่อยู่อาศัย ส่วนที่ไม่สามารถผลิตเองได้ ก็แลกเปลี่ยน หรือซื้อจาก ภายนอกบ้าง แต่ควรซื้อและใช้จากของที่ผลิตในท้องถิ่น หรือในประเทศให้มากที่สุด พยายามก่อ หนี้ให้น้อยที่สุด และควรมีชีวิตความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย และพอใจในสิ่งที่ได้รับมาโดยชอบธรรม ไม่ พึ่งเพื่อพุ่มเฟิย หรือให้มี รายจ่ายไม่เกินรายรับ

ส่วนประเวศ วะสี (2541, น. 4-7) ได้กล่าวว่าปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนั้นเป็น แนวคิดที่พระบาท-สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระราชทานให้แก่ประชาชนเพื่อใช้เป็นแนวทางใน การแก้ปัญหาที่ดีที่สุดในการวิกฤติเศรษฐกิจโดยทุกคนควรมีจิตสำนึกในการดำเนินวิถีชีวิตไม่เอา รััดเอาเปรียบช่วยเหลือส่วนรวม มีคุณธรรมและจริยธรรม โดยเริ่มจากการดำรงชีวิตแบบสายกลาง

เศรษฐกิจพอเพียง หมายถึง พอเพียงอย่างน้อย 7 ประการ คือ (1) พอเพียงสำหรับทุกคน (2) จิตใจพอเพียง (3) สิ่งแวดล้อมพอเพียง (4) ชุมชนเข้มแข็งพอเพียง (5) ปัญญาพอเพียง (6) อยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมพอเพียง (7) มีความมั่นคงพอเพียง เมื่อทุกอย่างพอเพียงก็จะเกิดเป็นความสมดุลหรือเรียกว่า “เศรษฐกิจสายกลาง” ที่เชื่อมโยงทุกอย่างเข้าด้วยกัน ทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม

โดยสาระสำคัญ และเป้าหมายสูงสุดของ เศรษฐกิจพอเพียง เน้นคือหลักการพึ่งตนเอง ช่วยตนเอง เพื่อการกินอิ่ม นุ่มอุ่น พอออมและรวมพลังกันสร้างเศรษฐกิจชุมชนให้แข็งแกร่ง โดยต้องการสร้างวัฒนธรรมใหม่ในการพัฒนาประเทศจาก globalization ให้เป็น localization ให้ได้ หมายความว่า ทำอย่างไรที่จะสามารถให้ชุมชนสามารถอบอุ่นของชุมชน โดยการพัฒนาศักยภาพของคน ชุมชน ให้มีทิศทางในการพัฒนาที่ชัดเจน เน้นการดำเนินชีวิตแบบพอเพียง เพราะได้กล่าวถึงแล้วว่า “เศรษฐกิจพอเพียง” หมายถึง พอเพียงสำหรับทุกคน มีธรรมชาติพอเพียง มีความรักพอเพียง มีปัญญาพอเพียง เมื่อทุกอย่างพอเพียงก็จะเกิดความสมดุล ซึ่งจะเรียกว่า เศรษฐกิจสมดุลก็ได้ เมื่อสมดุลก็เกิดเป็นปกติ สบายไม่เจ็บไข้ไม่วิฤติ เศรษฐกิจพื้นฐาน เศรษฐกิจชุมชน ล้วนแล้วแต่มุ่งไปที่เศรษฐกิจพอเพียง

จะเห็นได้ว่า “เศรษฐกิจพอเพียง” มีเป้าหมายที่สำคัญ คือการกระตุ้นสังคมให้หวงคิด และคำนึงถึงหลักการดำเนินชีวิตหรือให้หันกลับมายึดหลักทางสายกลาง เพื่อให้ทันกับกระแส และแรงเหวี่ยงจากวิฤติที่สังคมไทยเผชิญอยู่นั่นเอง เศรษฐกิจพอเพียง จึงเป็นพื้นฐานของความมั่นคงในการดำเนินชีวิตที่ส่งผลให้สามารถพึ่งตนเองได้ ซึ่งแยกเป็น 5 ประการ คือ

- (1) ด้านจิตใจ ทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนเอง มีจิตสำนึกที่ดี สร้างสรรค์ให้ตนเองและชาติโดยรวม มีจิตใจเอื้ออาทร ประณีประนอม เห็นประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง
- (2) ด้านสังคม แต่ละชุมชนต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายชุมชนที่แข็งแรง เป็นอิสระ ตั้งอยู่บนฐานของเมตตาธรรม
- (3) ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ให้ใช้และจัดการอย่างชาญฉลาด พร้อมทั้งหาทางเพิ่มมูลค่า โดยยึดอยู่บนหลักการของความยั่งยืน
- (4) ด้านเทคโนโลยี จากสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงรวดเร็วเทคโนโลยีที่เข้ามาใหม่มีทั้งดีและไม่ดี จึงต้องแยกแยะบนพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้าน และเลือกใช้เฉพาะที่สอดคล้องเหมาะสมกับความต้องการและสภาพแวดล้อมของประเทศ และควรพัฒนาเทคโนโลยีจากภูมิปัญญาของเราเองด้วย
- (5) ด้านเศรษฐกิจ แต่เดิมนักพัฒนามักมุ่งที่การเพิ่มรายได้ และไม่มีการมุ่งที่จะลดรายจ่าย ในเวลาเช่นนี้จักต้องปรับทิศทางใหม่ คือ จะต้องมุ่งลดรายจ่ายก่อนเป็นสำคัญ และยึด

หลักพออยู่ พอกิน พอใช้ หลังจากนั้นจึงจะคิดหารายได้ในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป หลีกเลี่ยงจากการก่อหนี้ โดยไม่มีผลตอบแทนที่คุ้มค่า และพยายามลดความเสี่ยงด้านต่าง ๆ

นอกจากนั้น เศรษฐกิจพอเพียงยังถือว่ามีฐานคิดสำคัญมาจากพุทธเศรษฐศาสตร์อีกด้วย โดยในกรณีนี้ อภิชาติ พันธเสน (2544, น. 568-570) ได้กล่าวว่า ถ้าหากพิจารณาจากคำจำกัดความของเศรษฐกิจพอเพียง (sufficiency economy) ตามความหมายที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงให้ไว้เองในความหมายที่แปลว่า ความพอประมาณ ซื่อตรงไม่โลภอย่างมาก และไม่เบียดเบียนผู้อื่น หรือกล่าวโดยย่อ ๆ ก็คือ พอประมาณ และมีเหตุผล ซื่อตรง ไม่โลภ และไม่เบียดเบียนผู้อื่น ซึ่งต่างจากเหตุผลในเศรษฐศาสตร์ตะวันตก นั่นก็คือการที่มนุษย์มุ่งที่จะแสวงหาประโยชน์ให้ตนเองเป็นหลัก เป็นสิ่งที่ชอบด้วยเหตุผล เศรษฐกิจพอเพียงที่เน้นความพอประมาณ เน้นความพอสมควรมันมีรากฐานมาจากคำสอนของพระพุทธเจ้า ในข้อที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า “ทางสายกลาง”

เป้าหมายการผลิตและการบริโภคในพุทธเศรษฐศาสตร์นั้น ต้องการที่จะทำให้ระบบทั้งระบบดำเนินต่อเนื่องไปในลักษณะที่ยั่งยืน (sustainable) โดยที่มนุษย์สามารถลดความทุกข์ และเข้าถึงความสุขในระดับชั้นต่าง ๆ เป้าหมายสุดท้ายอยู่ที่นิพพาน ซึ่งสามารถเข้าถึงได้ด้วยปัญญา ดังนั้นจึงต้องการการบริโภคพอประมาณ เพื่อไม่ให้เกิดความทุกข์ทรมาน ขณะเดียวกันก็จะต้องไม่โลภมากจนเกินไปจนเกิดกิเลสเพราะทำให้ปัญญาไม่เกิดเช่นกัน ประเด็นนี้จึงเป็นหลักเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งเน้นความพอประมาณและทางสายกลางตามความหมายที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งถ้านำปัญญาไปรวมกับศีลและสมาธิ ก็คือการไม่โลภจนเกินไป และการไม่เบียดเบียนผู้อื่น ก็จะต้องปฏิบัติตามพระราชดำรัสเศรษฐกิจพอเพียงนั่นเอง ซึ่งจะแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงในความหมายของการสร้างคามพึงพอใจสูงสุด (utility maximization) ตามกรอบความคิดของเศรษฐศาสตร์ตะวันตกทั้งนี้เพราะถ้าพิจารณาจากมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์อรรถประโยชน์หรือ utility ในความหมายที่เข้าใจได้ง่ายแบบพุทธก็คือ “กิเลส” การเน้นอรรถประโยชน์สูงสุดก็คือ การเน้นการบริโภคและการครอบครองปัจจัยให้มากที่สุด ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญของปัญหาเศรษฐกิจในโลกที่เป็นอยู่ปัจจุบัน และเป็นเหตุให้โลกทั้งโลกไม่สามารถแก้ปัญหาความยากจนได้ ทั้ง ๆ ที่มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายไปเป็นอันมากแล้ว ทั้งนี้เพราะปัญหาที่ควรแก้ นั่นคือ “ความทุกข์” ไม่ใช่ความยากจน

จากข้อเท็จจริงที่เศรษฐศาสตร์กระแสหลักไม่สามารถแก้ปัญหาความยากจนได้ เนื่องจากไม่เน้นความพยายามในการลด “กิเลส” ในขณะที่ “ความยากจน” มีสาเหตุหลักมาจาก “กิเลส” โดยเฉพาะอย่างยิ่งความยากจนในระดับที่สูงกว่าการขาดแคลนปัจจัยสี่ (อันเป็นสาเหตุของความทุกข์ทรมาน) หรือ ความพอดี หรือ ความพอเพียง การแก้ความยากจนที่เหนือระดับ

ความพอเพียงโดยไม่ลด “กิเลส” จึงไม่สามารถแก้ปัญหาความยากจนได้ อีกทั้งข้อสมมติฐานที่ว่ามนุษย์มีเหตุผลก็เป็นข้อสมมติฐานที่ไม่ถูกต้อง เพราะในความเป็นจริงมนุษย์เกิดมาพร้อมกับความไม่รู้ คือ “อวิชชา” ต่อเมื่อมนุษย์สามารถพัฒนาปัญญาขึ้นมาตามลำดับ อวิชชา หรือความไม่รู้ก็จะค่อย ๆ ลดลง และเมื่อนั้นมนุษย์ก็จักค่อย ๆ มีเหตุผลมากขึ้น การตั้งข้อสมมติฐานว่ามนุษย์มีเหตุผล ซึ่งมีความหมายอย่างแคบว่ามนุษย์ยอมทำทุกอย่างเพื่อประโยชน์ของตน ถึงแม้จะเป็นความจริงเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็ไม่สามารถแก้ปัญหาสังคมของโลกได้ปัญหาจะแก้ได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์มีเหตุผลอันเนื่องมาจากปัญญา และเป้าหมายของการมีปัญญาแต่มีได้เพื่อสร้างอรรถประโยชน์ (utility) หรือแม้กระทั่งสวัสดิการ (welfare) แต่การมีปัญญาก็เพื่อการมีชีวิตที่ดี (well-being) เป็นหลัก

เศรษฐกิจพอเพียง (sufficiency economy) ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ในเนื้อแท้ก็คือ “พุทธเศรษฐศาสตร์” และเป็นพุทธเศรษฐศาสตร์ที่ถ่ายทอดอธิบายให้ประชาชนชาวไทยได้เข้าใจได้ เนื่องจากส่วนใหญ่มีพื้นฐานวัฒนธรรมที่มีรากมาจากพุทธศาสนาอยู่แล้วนั่นเอง พระองค์จึงทรงเลือกแนวคิดดังกล่าว เพื่อถ่ายทอดการสื่อสารกับพสกนิกรของพระองค์ แต่ที่ไม่เน้นว่าเป็นเศรษฐศาสตร์ เพราะพระองค์ทรงเป็นองค์จักรศาสนูปถัมภก คือจะต้องให้การสนับสนุนบำรุงศาสนาในชาติทุกศาสนา การใช้คำว่าเศรษฐกิจพอเพียง จึงเป็นคำกลาง ๆ ที่สามารถเข้าใจและยอมรับได้สำหรับศาสนิกชนในทุกศาสนา เพราะทุกศาสนาล้วนแต่มีจริยธรรมเบื้องต้นในเรื่องของการซื้อตรง ไม่โลภ และไม่เอาวัดเอาเปรียบผู้อื่น เหมือนกันหมด

4. การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง

การพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเองมีฐานคิดและเป้าหมาย คือ การมุ่งพัฒนาศักยภาพของชุมชนให้ชุมชนเกิดทักษะในการเรียนรู้ และสามารถพัฒนาพึ่งพาตนเองได้ในระยะยาว โดยสามารถพึ่งตนเองได้ในชุมชนท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ ซึ่งจะอาศัยสภาวะแวดล้อมในท้องถิ่นหรือในชุมชนนั้น ๆ เป็นประการสำคัญในการพึ่งตนเองเพราะตระหนักชัดแล้วว่า การพัฒนาที่ขึ้นนำหรือรอรับความช่วยเหลือจากภายนอกนั้น เป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนและไม่ตั้งอยู่บนฐานที่เป็นจริงของความต้องการของชุมชน ชุมชนขาดทักษะ และประสบการณ์การดำเนินงาน ขาดทักษะการเรียนรู้ ขาดพลังสร้างสรรค์ เพราะที่แล้วมารัฐ หรือนักวางแผนการพัฒนาจากภายนอกมักจะเป็นผู้หยิบยื่นให้แทบทั้งสิ้น เมื่อนักพัฒนาเหล่านั้นย่างก้าวออกจากชุมชน ปราบกว่าชุมชนยิ่งประสบปัญหามากยิ่งขึ้น จากศักยภาพของชุมชนเองที่ไม่เพียงพอต่อการรับช่วงงานเหล่านั้น เพราะชุมชนเองขาดการเรียนรู้ และร่วมปฏิบัติการในงานพัฒนาต่าง ๆ นั้นเอง

การพึ่งตนเองนี้สอดคล้องกับแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ซึ่ง “การพึ่งตนเองไม่ได้หมายความว่า การตัดขาดจากสังคม เพราะนั่นเป็นไปได้ การพึ่งตนเองเป็นการ

จัดการชีวิตให้สัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ อย่างเหมาะสม สัมพันธ์กับคน ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมรอบตัวเรา ฟังตนเอง หมายถึง การมีสติพิจารณา และความมั่นคงให้กับชีวิตตนเองในปัจจุบัน และในอนาคต การฟังตนเอง หมายถึง การเตรียมตัวให้พร้อมเราไม่ได้ปฏิเสธเทคโนโลยีสมัยใหม่ ถ้าหากสิ่งเหล่านี้สนับสนุนให้เรามีเวลามากพอที่จะไปเสริมสร้างสิ่งที่เราทำด้วยความยากลำบากให้มันง่ายขึ้น ฉะนั้น เราจะใช้เทคโนโลยี เพื่อสร้างสิ่งที่เอื้อต่อการฟังตนเองแล้ว ก็เป็นเรื่องที่ถูกต้อง แต่ถ้าเราใช้เทคโนโลยีเพื่ออำนวยความสะดวก จนทำให้เราฟังตนเองไม่ได้ ก็ไม่น่าจะถูกต้อง”

กระบวนการทัศน์การพัฒนาสังคมสมัยใหม่ ตระหนักถึงการฟังตนเองเป็นประการสำคัญ เพราะการฟังตนเองไม่ว่าจะในด้านใด ล้วนแต่เป็นสิ่งที่นำไปสู่ความเข้มแข็งได้ในอนาคต การฟังตนเองในระยะแรกอาจต้องฟังมาจากภายนอกบ้าง แต่หลักใหญ่แล้วก็ต้องยืนอยู่บนปรัชญาที่ว่า “ฟังพาเพื่อให้เกิดการฟังตนเอง” นั้นย่อมหมายความว่า จะไม่ฟังพาตลอดไป และไม่ฟังพาในทุกเรื่อง การพัฒนาชุมชนในท่ามกลางสังคมที่เปลี่ยนแปลง และมีการครอบงำทางความคิดกันสูงในสังคมทั้งที่มาจากภายนอกสังคม และภายในสังคมเอง ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง เป็นต้น การครอบงำเหล่านั้น ย่อมส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้น การฟังตนเองของชุมชนจึงเป็นทั้งความเข้มแข็ง บุรณภาพภายในชุมชนเอง ยังเป็นภูมิคุ้มกันที่สำคัญของชุมชนต่อแรงเสียดทาน และกระแส หรือแรงเหวี่ยงในทางลบจากภายนอกอีกด้วย ซึ่ง สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2526, น. 90) เรียกหลักการนี้ว่า “หลักการช่วยตนเอง” คือการสนับสนุนให้ประชาชนได้มีการช่วยเหลือตนเอง การช่วยเหลือจากภายนอกให้อยู่ในขอบเขตที่จะเป็นการช่วยให้ประชาชนได้ช่วยตนเองได้เท่านั้นไม่ควรช่วยเหลือในทุกสิ่งทุกอย่างจนเขาไม่ได้มีส่วนร่วมเป็นปริมาณมากพอแก่การพัฒนาตนเองของเขา และเพื่อที่จะให้เขาช่วยตนเองได้ จึงควร (1) เริ่มจากภาวะการณ์ที่เป็นอยู่ของประชาชน (2) เริ่มจากสิ่งเล็กๆ น้อยๆ และจากสิ่งง่ายไปหาสิ่งยาก (3) ไม่รีบเร่งทำโครงการ แต่ค่อยทำค่อยไป เพื่อให้โอกาสเขาได้เรียนรู้จากการทำงานนั้น และ(4) พยายามใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นให้มากที่สุด

ส่วน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529, น. 95-101) ได้กล่าวถึง “แนวคิดการพัฒนาแบบฟังตนเอง” ว่าในการพัฒนาแบบฟังตนเองนั้น น่าที่จะต้องประกอบด้วยเงื่อนไข 6 ประการที่จะนำเสนอ ดังนี้

(1) การพัฒนาจะต้องกระทำเป็นแบบกลุ่ม (collective) ชาวบ้านจะต้องอยู่ร่วมกันเป็น ชุมชน เป็นหมู่บ้าน ไม่ใช่ต่างคนต่างทำ

(2) ต้องมีจิตสำนึก และมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (mutual aid) ซึ่งพื้นฐานก็คือ การฟังตนเองนั้นขึ้นอยู่กับจิตใจความสมัครใจที่จะกระอย่างนั้น (กิจกรรมการพัฒนา) ของผู้คน (ชาวบ้าน)

(3) จิตสำนึกจะต้องสร้างขึ้นมาอีก คือต้องให้มันสร้างขึ้นมาใหม่ให้แจ่มชัดและต่อเนื่อง

(4) ต้องมีการร่วมกันในรูปแบบสหพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เราก็ต้องมีการรวมกันเป็นกลุ่มในหน่วยย่อย คือในหมู่บ้าน และหมู่บ้านเหล่านี้สามารถที่จะรวมตัวกันเป็นสหพันธ์ กล่าวคือต้องพัฒนาให้เป็นเขต ควรจะมีศูนย์กลาง โรงเรียน และศูนย์วัฒนธรรม และสามารถต่อรองกับสถาบันภายนอก หรือ องค์กรภายนอก เช่น พ่อค้าและรัฐได้อย่างมีพลัง ซึ่งน่าจะต้องการให้ความสำคัญกับงานส่วนนี้ด้วย เพื่อก่อให้เกิดเครือข่ายของหมู่บ้าน

(5) การประสานวัฒนธรรม หมายถึง เราน่าจะต้องส่งเสริมให้ชาวบ้านประสานวัฒนธรรมของตนเอง หรือกิจกรรม (การพัฒนา) ของตนเองกับกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมด้วย

(6) ชุมชนหมู่บ้าน ควรจะมีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับสภาวะแวดล้อม มีวิถีชีวิตที่สอดคล้อง และเอื้อเฟื้อกับธรรมชาติ กล่าวคือน่าจะเป็นชุมชน/หมู่บ้านที่มีการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมด้วย

โดยการพัฒนาแบบพึ่งตนเองนั้น มีเป้าหมายทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ดังนี้

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2550, น. 99-107) กล่าวว่า การพึ่งตนเอง (self-reliance) หมายถึง ความสามารถในการดำรงตนอยู่ได้อย่างอิสระมั่นคงสมบูรณ์ การพึ่งตนเองได้ มีได้ทั้งระดับปัจเจกชน และระดับชุมชน คำว่า “ปัจเจกชนพึ่งตนเอง” หมายถึง การที่บุคคลดำรงตนอยู่ได้อย่างมีอิสระ เช่น สามารถแยกตัวออกมาอยู่ห่างจากพ่อแม่ มีความมั่นคงในชีวิต สามารถเลี้ยงตัวเองได้ สามารถตัดสินใจเรื่องสำคัญต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง หรือสามารถขอคำแนะนำของผู้อื่น มาประกอบการตัดสินใจของตนเองได้

คำว่า “การพึ่งตนเองระดับชุมชน” หมายถึง กลุ่มคนที่มีการกระทำร่วมกันอยู่เสมอ ๆ ตามกฎระเบียบของสังคมเพื่อบรรลุเป้าหมายของแต่ละคนหรือเพื่อเป้าหมายร่วมกันการที่ชุมชนมีความสามารถในการพึ่งตนเองดังที่กล่าวแล้วข้างต้นโดยที่ สัญญาได้กล่าวว่าการพึ่งตนเองจะต้องมีลักษณะ 5 ประการ ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นเป้าหมายในการพัฒนาแบบพึ่งตนเองอย่างหนึ่ง ที่นำเสนอผ่านทฤษฎีแบบที่เรียกว่า terms ดังนี้

(1) การพึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี (technological self-reliance) หมายถึง การมีปริมาณและคุณภาพของเทคโนโลยีทางด้านวัตถุ เช่น เครื่องไม้เครื่องมือ เครื่องจักรกลและเทคโนโลยีทางสังคมต่าง ๆ เช่น การรู้จักวางโครงการ การรู้จักการจัดการ มนุษย์สัมพันธ์ เป็นต้น การรู้จักใช้อย่างมีประสิทธิภาพ การบำรุงรักษาให้คงสภาพคืออยู่เสมอเพื่อการใช้งาน เทคโนโลยีในความหมายนี้ รวมทั้งของสมัยใหม่ และสมัยเก่าซึ่งเป็นของดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่น เรียกว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” (folk wisdom) เข้าไว้ด้วย

(2) การพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ (economic self-reliance) หมายถึง ความสามารถในการดำรงชีพทางเศรษฐกิจ (ทำมาหาเลี้ยงชีพ) ที่มีความมั่นคงสมบูรณ์สุขพอสมควร หรือหากมองในแง่ความสมดุลระหว่างอุปสงค์ และอุปทาน จุดสมดุลก็ต้องสูงพอถึงขั้นสมบูรณ์พูนสุขดังกล่าว

(3) การพึ่งตนเองได้ทางทรัพยากรธรรมชาติ (natural resources self-reliance) หมายถึง สิ่งใด ๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติในชุมชนหรือหามาได้จากธรรมชาติ การพึ่งตนเองทางทรัพยากรธรรมชาติหมายถึง การมีความสามารถในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาตินั้น ๆ และยังหมายถึง ความสามารถในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้ดำรงอยู่ไม่ให้เกิดสูญไปอีกด้วยหรือไม่ให้เสียสมดุลทางธรรมชาติ และตัวอย่าง ของทรัพยากรทางธรรมชาติ ได้แก่ ดิน ป่าไม้ สัตว์บก และสัตว์น้ำ รวมทั้งแร่ธาตุต่าง ๆ ที่มีค่า และมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์

(4) การพึ่งตนเองได้ทางจิตใจ (mental and psychological self-reliance) หมายถึง สภาพ ใจที่กล้าแข็งในการที่จะต่อสู้กับปัญหาอุปสรรคในการหาเลี้ยงชีพ การพัฒนาชีวิตให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นในการปกครองตนเอง ในการป้องกันกิเลสตัณหา ไม่ให้โลภ โกรธ หลง หรืออยากได้ อยากมี อยากเป็นจนเกินความสามารถของตน

(5) การพึ่งตนเองได้ทางสังคม (social self-reliance) หมายถึง สภาพการณ์ที่กลุ่มคนหนึ่ง ๆ มีความเป็นปึกแผ่นเหนียวแน่น มีผู้นำที่มีประสิทธิภาพ สามารถนำกลุ่มคนเหล่านี้ในการปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ หรืออาจขอความช่วยเหลือจากภายนอกได้ ปกติกลุ่มคนที่มีหมายถึงนี้ ต้องมีความสามารถระดับหนึ่ง ติดต่อกันด้วยดีและสม่ำเสมอ ซึ่งเป็นปัจจัยย่อยในการนำไปสู่ความเป็นปึกแผ่นแน่นหนา และการมีผู้นำที่ดีดังกล่าวมา

ดังนั้น การพัฒนาแบบพึ่งตนเองคือการพัฒนาที่นำไปสู่การพึ่งตนเองของทั้งสังคม ชุมชนหรือปัจเจกชน และสิ่งที่จะต้องสร้างตั้งแต่เริ่มแรก คือสร้างระบบการเรียนรู้ ที่อยู่บนฐานของการพึ่งตนเองในหมู่ประชาชนให้ประชาชนเกิดการเรียนรู้และมีทักษะ เพื่อการจัดการกับปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต

5. การพัฒนาชุมชนตามแนวภูมิปัญญาท้องถิ่น

บางครั้งเรียกว่า การพัฒนาแบบดั้งเดิม หรือระบบความรู้แบบภูมิปัญญาในท้องถิ่น หรือยุทธศาสตร์การพัฒนาแบบวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งมีจุดกำเนิดมาจากการต่อต้านข้อเท็จจริง ที่ว่า นักทฤษฎีและนักวางแผนการพัฒนานั้น ถ้าไม่มองวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมว่าเป็นพลังที่มีผลในทางลบ ก็จะไม่ค่อยเห็นความสำคัญขององค์กรท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีอยู่ว่ามีคุณค่าต่อการพัฒนา ภูมิปัญญาเหล่านี้ ได้ถูกละเลยในการวางแผนโครงการและการปฏิบัติงาน (บัณฑูร อ่อนดำ และ วิริยา น้อยวงศ์ นยางค์, 2533, น. 24) และแนวคิดการพัฒนาแบบภูมิปัญญาท้องถิ่น/ชาวบ้าน

ได้ถูกให้ความสำคัญอีกครั้ง โดยความเชื่อพื้นฐานที่ว่าภูมิปัญญาคือฐานอันทรงพลังของชุมชนที่สำคัญของการพัฒนา ด้วยว่าการพัฒนาที่ยืนอยู่บนฐานรากที่แข็งแกร่งหรือเข้มแข็งนั้น จะช่วยให้ฐานส่วนอื่น ๆ ของสังคมเข้มแข็งไปด้วยนั่นเอง

ภูมิปัญญาและศักยภาพของชุมชน หากมองกันในฐานะที่ไม่เข้าใจทฤษฎีอะไรมากนัก อาจเห็นว่าชุมชนก็ดี ประเทศก็ดีที่อยู่มาได้เป็นชวงเวลายาวนานนั้น น่าจะต้องมีภูมิปัญญาและศักยภาพของตัวเอง เช่นเดียวกับคนจำต้องมีปัญญาจึงมีชีวิตอยู่ได้ เพราะถ้าไม่มีปัญญา เขาจะปรับตัวและเรียนรู้ไม่ได้ ชีวิตก็จะอยู่ไม่ได้ ชาติที่ดำรงมาเป็นเวลาหลายร้อยปีนั้น จะต้องมีความรู้และศักยภาพอยู่ในตัวเอง แต่การพัฒนาที่แล้มาเราทอดทิ้งภูมิปัญญาและศักยภาพของชุมชน มุ่งมองไปหาสิ่งใหม่การกล่าวเช่นนี้ ไม่ได้หมายความว่า จะคัดค้านการเรียนรู้จากตะวันตก อินเดีย ญี่ปุ่น ฯลฯ เรารับเอามาใช้ได้ แต่ไม่ควรกระทำในลักษณะที่พื้นฐานของตัวเอง เพราะฐานเป็นสิ่งที่ก่อร่างสร้างตัวมานานแล้วและเป็นฐานใหญ่การพัฒนาที่พื้นฐานตนเองไปจะก่อให้เกิดปัญหาอะไร ๆ ตามมาและสิ่งที่เกิดขึ้นจะไม่มั่นคง ย่อมโยกเยกสั่นคลอน ฉะนั้นในการพัฒนาทุกอย่างจะต้องมีฐาน ยอมรับฐานเป็นสิ่งที่สืบทอดต่อกันมาภูมิปัญญาของชุมชนก็เป็นฐานและเป็นวัฒนธรรม ความก้าวหน้าการพัฒนาอยู่ตรงที่ฐานมั่นคง และหนึ่งในฐานที่สำคัญของชุมชนท้องถิ่นไทยนั้นคือระบบภูมิปัญญา

5.1 ความหมายของภูมิปัญญาชาวบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญา (Wisdom) หมายถึง ความรู้ความสามารถของคนทั้งมวลที่เกิดจากการเรียนรู้ศึกษา สังเกต อบรม สั่งสอนซึ่งคนได้ สั่งสมถ่ายทอด และสืบเนื่องกันมาอย่างไม่ขาดสาย จากอดีต จนถึงปัจจุบัน นับเป็นเวลายาวนาน ภูมิปัญญาเป็นองค์ความรู้ที่มีคุณค่าที่คนได้นำมาประยุกต์ใช้ในการดำรงชีวิตทำให้การอยู่ร่วมกันในสังคมมีความสุข อุดมสมบูรณ์ เจริญก้าวหน้า และอยู่รอดปลอดภัยในสังคมโลกปัจจุบัน

ประเวศ วะสี (2542, น. 25) กล่าวว่า “ภูมิปัญญา” เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่กับสังคมมนุษย์มาช้านาน เป็นการดำรงอยู่ในชีวิตที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติของแต่ละท้องถิ่น โดยมีการปรับสภาพการดำเนินชีวิต ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติตามกาลเวลา เนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์โลกที่พิเศษกว่าสัตว์อื่น ๆ กล่าวคือ มีมันสมองที่มีความสามารถในการคิดค้น เรียนรู้ แก้ปัญหา และมีการสืบทอดเป็นมรดกมาช้านาน แม้ว่าภูมิปัญญาเป็นสิ่งที่สั่งสมและถ่ายทอดมาช้านาน แต่มีลักษณะที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือเป็นองค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกันไปหมดไม่ว่าจะเป็นเรื่องของอาชีพ เศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ การใช้จ่าย การศึกษา วัฒนธรรมจะมีความผสมกลมกลืนกัน

ภูมิปัญญาชาวบ้านกับภูมิปัญญาท้องถิ่น ดูเหมือนจะเป็นเรื่องเดียวกันและเป็นความหมายหน่วยย่อยของภูมิปัญญาไทย เพราะภูมิปัญญาไทยกล่าวถึงภูมิปัญญาชาติในภาพกว้าง ๆ ที่กินความรวมเอาภูมิปัญญาชาวบ้าน และภูมิปัญญาท้องถิ่นไปด้วย แต่ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นมีความหมายที่แคบลงมากกว่าและจำกัดลงในชุมชนท้องถิ่นนั้น ๆ ดังนั้น ภูมิปัญญา ท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน จึงหมายถึงงานหรือกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดจากการกระทำของชาวบ้าน ชุมชน ท้องถิ่น เพื่อให้เกิดความเข้มแข็ง และสามารถพึ่งตนเองได้ในชุมชนและท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วยภูมิปัญญา หรือศักยภาพของตนเอง บนลำแข้งของตนเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่สั่งสมและถ่ายทอดกันมาในชุมชนจากรุ่นสู่รุ่นและผนึกกับวิทยาการสมัยใหม่บางประการในการสร้างความเข้มแข็งให้กับตนเอง และนำไปสู่การพึ่งพาตนเองได้ในที่สุด ในขณะที่เดียวกันก็ลดการพึ่งพาจากภายนอกให้มากที่สุดจนกลายเป็นสังคมแห่งการพึ่งพาตนเอง อันก่อให้เกิดการเรียนรู้และถ่ายทอดกันในชุมชน

วิชิต นันทสุวรรณ (2547, น. 54) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง แกนหลักของการมองชีวิต การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ซึ่งมีความหมายทั้งในแง่ของปัจเจกบุคคล และสังคมหมู่บ้าน เพราะหมายถึงพื้นเพรากฐานของความรู้ของชาวบ้าน หรือความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้ และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรงคือประสบการณ์ด้วยตนเอง และทางอ้อมซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่สืบทอดกันมา กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง สิ่งทุกอย่างทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เองที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้านทั้งกว้างทั้งลึกที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเองโดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่เพื่อการแก้ปัญหาและการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย

5.2 จุดเกิด ลักษณะ และประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น

พิทยา ว่องกุล (2542, น. 148-150) ได้กล่าวถึงการศึกษาศึกษาเพื่อการพัฒนาชุมชนหรือที่เรียกว่า ฐานของระบบการศึกษาเพื่อชุมชน เพื่อให้ทราบชัดถึงกระบวนการการมีอยู่จริงของภูมิปัญญา มีอยู่อย่างไร และจากแหล่งใดบ้าง เป็นต้น จำต้องทราบจุดเกิดหรือที่มาของแหล่งภูมิปัญญา ก่อนเป็นเบื้องต้น และแหล่งที่สำคัญของภูมิปัญญาของสังคมไทยหลัก ๆ จะมาจาก 2 แหล่ง คือ

(1) ภูมิปัญญาหรือ ความรู้ที่ซึมซาบอยู่ในวิถีชุมชนได้แก่ การเรียนรู้ สืบทอดวิถีชีวิตจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นหนึ่งในชุมชนที่ต้องอาศัยการเรียนรู้ การสืบสานจากบรรพชน เช่น การทำไร่ ทำนา การเพาะปลูกหรือการเลี้ยงชีพด้วยวิถีทางอื่น ๆ เช่น การปั้นหม้อ การสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ เป็นต้น

(2) มีปัญญา หรือ ความรู้ที่มาจากองค์กรชุมชน ได้แก่ ภูมิปัญญา หรือ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการถ่ายทอดมาจากองค์กรชุมชน ซึ่งอาจได้แก่ปราชญ์ชุมชนวัด พระสงฆ์หรือ ครู เป็นต้น

ส่วน วิชิต นันทสุวรรณ (2547, น. 63) ได้แบ่งลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญา ชาวบ้านไว้ 3 ประการ คือ

(1) ภูมิปัญญาที่เกิดจากการใช้ชีวิตตามธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง ชีวิตกับธรรมชาติที่ชาวบ้าน หรือท้องถิ่นปฏิบัติ เช่น ความเชื่อต่าง ๆ เรื่องผี ผีไร่ ฝืนา เป็นต้น ซึ่งมี ส่วนทำให้เกิดสภาวะสมดุลของการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ

(2) ภูมิปัญญาที่เกิดจากการอยู่ร่วมกัน หมายถึง แบบแผนพฤติกรรมของ สังคมที่บอกว่า สิ่งนั้นดี สิ่งนั้นไม่ดี ซึ่งมีลักษณะของสันติวิธีแห่งการอยู่ร่วมกัน

(3) ภูมิปัญญาจากประสบการณ์เฉพาะด้าน เช่น ภูมิปัญญาจาก ประสบการณ์การทำมาหากิน การประกอบอาชีพ ในด้านต่าง ๆ เช่น การรักษาโรค เป็นต้น

หลักการดำเนินงานพัฒนาชุมชน

จากปรัชญา และแนวคิดพื้นฐานของการพัฒนาชุมชนได้นำมาใช้เป็นหลักในการ ดำเนินงานพัฒนาชุมชน ซึ่ง พัฒน์ บุญรัตพันธุ์ (2517, น. 2-3) ดังต่อไปนี้

1. ยึดหลักความมีศักดิ์ศรี และศักยภาพของประชาชน และเปิดโอกาสให้ประชาชน ใช้ศักยภาพที่มีอยู่ให้มากที่สุด นักพัฒนาต้องเชื่อมั่นว่าประชาชนนั้นมีศักยภาพที่จะใช้ความรู้ ความสามารถที่จะปรับปรุง พัฒนาตนเองได้ จึงต้องให้โอกาสประชาชนในการคิด วางแผนเพื่อ แก้ปัญหาชุมชนด้วยตัวของเขาเอง นักพัฒนาควรเป็นผู้กระตุ้น แนะนำ ส่งเสริม

2. ยึดหลักการพึ่งตนเองของประชาชน นักพัฒนาต้องยึดมั่นเป็นหลักที่สำคัญว่า ต้องสนับสนุนให้ประชาชนพึ่งตนเองได้ โดยการสร้างพลังชุมชนเพื่อพัฒนาชุมชนส่วนรัฐบาลจะ ช่วยเหลือ สนับสนุนอยู่เบื้องหลัง และช่วยเหลือในส่วนที่เกินขีดความสามารถของประชาชน

3. ยึดหลักการมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนร่วมคิด ตัดสินใจ วางแผน ปฏิบัติตามแผน และติดตามประเมินผลในกิจกรรม หรือโครงการใด ๆ ที่จะทำ ในชุมชน เพื่อให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริงในการดำเนินงาน อันเป็นการปลูกฝังจิตสำนึก ในเรื่องความเป็นเจ้าของโครงการ หรือกิจกรรม

4. ยึดหลักประชาธิปไตย ในการทำงานพัฒนาชุมชนจะต้องเริ่มด้วยการพูดคุย ประชุมปรึกษาหารือร่วมกัน คิดร่วมกัน ตัดสินใจ และทำร่วมกัน รวมถึงรับผิดชอบร่วมกันภายใต้ ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันตามวิถีทางแห่งประชาธิปไตย

หลักการพัฒนาชุมชนที่นักพัฒนาชุมชนนำมาใช้ในประเทศไทย นอกจากยึดถือหลักการพัฒนาชุมชนขององค์การสหประชาชาติแล้ว ยังได้ปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับสภาพพื้นฐานของสังคมไทย ซึ่ง โกวิท พงางาม (2553, น. 121-124) ได้เสนอไว้โดยมีหลักการสำคัญดังนี้

1. **หลักการมีส่วนร่วมของประชาชน** เป็นกระบวนการที่ประชาชนในชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนในทุกขั้นตอน คือ ร่วมศึกษา ร่วมคิด ร่วมวิเคราะห์ ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมแก้ไขปัญหา ร่วมติดตามประเมินผล ร่วมรับผิดชอบ ร่วมรับผลของการพัฒนา ทั้งในรูปของบุคคล กลุ่มและองค์กรอย่างแท้จริงและด้วยความสมัครใจ ไม่ใช่ด้วยความเกรงใจหรือถูกบังคับ เพื่อสร้างความเชื่อมั่นในตนเอง มองเห็นและตระหนักถึงศักยภาพหรือพลังความรู้ความสามารถของตนเอง เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชนและเจ้าของงานพัฒนาชุมชน (Sense of Belonging) ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนให้ประสบความสำเร็จ

2. **หลักการพึ่งตนเองของชุมชน (Self Reliance)** หลักการพัฒนาชุมชนที่สำคัญประการหนึ่งคือการพึ่งตนเองของชุมชนตามศักยภาพหรือพลังความสามารถที่มีอยู่ในชุมชนทั้งศักยภาพของคน ทรัพยากรและทุนต่าง ๆ ของชุมชนด้วยการพัฒนาให้ประชาชนมีความสามารถในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนได้ด้วยตนเอง เพราะเป็นผู้รู้สภาพปัญหาที่แท้จริงในชุมชนมากกว่าผู้อื่น เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนมากกว่าผู้อื่นและต้องดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนนานกว่าผู้อื่น การพึ่งตนเองได้ของชุมชนช่วยแบ่งเบาภาระของรัฐบาล ทำให้คนและชุมชนมีความเข้มแข็ง สามารถดำรงรักษาและพัฒนาชุมชนได้อย่างยั่งยืน

3. **หลักการทำงานร่วมกันเป็นกลุ่มและองค์กร** กลุ่มและองค์กรเป็นศูนย์กลางของการดำเนินงานพัฒนาชุมชน เป็นแหล่งกลางของการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติและร่วมกันรับผิดชอบ เป็นแหล่งฝึกพลังความรู้ความสามารถของชุมชน ทำให้เกิดศักยภาพหรือพลังในการพัฒนาชุมชนอย่างเต็มที่ สนับสนุนส่งเสริมหลักการมีส่วนร่วมของประชาชนและหลักการพึ่งตนเองของประชาชนที่กล่าวมาแล้วให้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ต่อไปอีกด้วย กลุ่มและองค์กรยังช่วยให้เกิดความมั่นใจว่าการพัฒนาชุมชนจะไม่ประสบความสำเร็จเพราะถึงแม้บุคคลที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาประสบปัญหาและไม่เข้าร่วมในกิจกรรมการพัฒนา แต่กลุ่มและองค์กรยังคงมีอยู่ สามารถดำเนินงานพัฒนาต่อไปได้อีก

4. **หลักการค้นหาและพัฒนาผู้นำ** ผู้นำในการพัฒนาชุมชนเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ยอมรับในหลักการของระบอบประชาธิปไตย มีบุคลิกภาพเด่นเป็นพิเศษ เป็นที่ยอมรับนับถือของคนในชุมชน ทั้งผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ทั้งที่ได้รับการแต่งตั้งและ

ได้รับเลือกตั้งให้เป็นผู้นำ ผู้นำท้องถิ่นจึงเป็นผู้ทำหน้าที่ประสานงานการพัฒนาชุมชนได้ดีและเป็นพลังสำคัญที่ทำให้การพัฒนาชุมชนประสบความสำเร็จ

5. หลักประชาธิปไตย ในการดำเนินงาน ปรัชญาและความคิดของระบอบประชาธิปไตยกับปรัชญาและแนวความคิดของการพัฒนาชุมชนเป็นหลักการเดียวกัน กล่าวคือให้ประชาชนมีสิทธิ อิสรภาพ เสรีภาพ เสมอภาคและภราดรภาพในการดำรงชีวิตตามที่กฎหมายกำหนดไว้ หลักประชาธิปไตยในการดำเนินงานคือกิจกรรมการพัฒนาชุมชนต้องเป็นของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชนในชุมชนด้วยความสมัครใจไม่ใช่ถูกบังคับ เมื่อมีความคิดเห็นไม่ตรงกันจะใช้เวลาข้างมากตัดสิน ยอมรับฟังความคิดเห็นซึ่งกันและกันแบบพี่น้องในครอบครัวเดียวกัน ทุกคนมีโอกาสที่จะแสดงความคิดเห็นได้เท่าเทียมกัน มีความสำคัญทัดเทียมกันและได้รับประโยชน์จากการพัฒนาเท่าเทียมกัน

6. หลักการประสานงาน การพัฒนาชุมชนมีบุคคล กลุ่มและองค์กรเกี่ยวข้องเป็นจำนวนมาก การดำเนินงานพัฒนาชุมชนจึงต้องใช้การประสานงานเป็นหลักการที่สำคัญทั้งการประสานพื้นที่ ประสานคน ประสานหน่วยงาน ประสานเงิน ประสานทรัพยากร ประสานแผนและโครงการ ประสานผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งการพัฒนาสิ้นสุดลง การประสานงานช่วยในการแบ่งภาระหน้าที่รับผิดชอบและสร้างความร่วมมือรับผิดชอบในกิจกรรมร่วมกัน ทำให้การพัฒนาชุมชนดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ คือเป็นไปตามลำดับขั้นตอนไม่ซ้ำซ้อน ประหยัดแรงงานงบประมาณ ทรัพยากร เวลาทำให้การพัฒนาชุมชนประสบความสำเร็จด้วยดี

7. หลักการจัดการชุมชน คือให้ผู้นำและคนในชุมชนเรียนรู้ในหลักการบริหารจัดการชุมชนของตน ร่วมกันดำเนินการบริหารจัดการชุมชน สามารถศึกษาปัญหา วิเคราะห์ปัญหา จัดทำแผนและโครงการ ดำเนินงานพัฒนาชุมชน ประเมินผลสรุปบทเรียนในการดำเนินงานได้ด้วยตนเอง สามารถพัฒนาระบบการบริหารและจัดการชุมชนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของชุมชน

8. หลักการบูรณาการ เป็นการผสมผสานขององค์ประกอบต่าง ๆ ของการพัฒนาชุมชนให้เป็นเอกภาพเพื่อสร้างศักยภาพหรือพลังในการพัฒนา ทำให้การพัฒนามีเป้าหมายร่วมกัน ดำเนินไปในทิศทางเดียวกัน ประสบความสำเร็จร่วมกัน ไม่ใช่เป็นแบบต่างคนต่างทำ

9. หลักการพัฒนาแบบองค์รวม (Holistic) เป็นการพัฒนาชุมชนที่ดำเนินการพัฒนาองค์ประกอบต่าง ๆ ของชุมชนไปพร้อม ๆ กัน เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ของชุมชนมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน การพัฒนาส่วนใดส่วนหนึ่งเพียงส่วนเดียวไม่สามารถทำให้ชุมชนทั้งหมดพัฒนาได้

10. **หลักการพัฒนาแบบยั่งยืน (Sustainable)** การพัฒนาชุมชนต้องไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมทั้งสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรม แต่สนับสนุนส่งเสริมให้สิ่งแวดล้อมและชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงถาวรหรือยั่งยืนไม่ล่มสลายไปได้ง่าย ๆ

11. **หลักการใช้วัฒนธรรมชุมชน** วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ประชาชนยอมรับและนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันจนกลายเป็นวิถีชีวิตของชุมชน วัฒนธรรมเกิดจากการกระทำหรือผลงานของมนุษย์ ทั้งที่เป็นวัฒนธรรมทางวัตถุ เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ สิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ เป็นต้น และวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น ความเชื่อ ค่านิยม อุดมการณ์ ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ เป็นต้น วัฒนธรรมบางอย่างเป็นภูมิปัญญาของชุมชน คือเกิดจากสมาชิกในชุมชนเอง วัฒนธรรมมีความสำคัญต่อการพัฒนาชุมชนมาก เพราะการดำเนินงานพัฒนาชุมชนจะได้รับความร่วมมือหรือถูกต่อต้านจากประชาชนหรือไม่ มากน้อยเพียงใดและจะประสบความสำเร็จหรือไม่ ขึ้นอยู่กับความสอดคล้องหรือความขัดแย้งกับวัฒนธรรมของชุมชนเป็นสำคัญ

12. **หลักการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน** การเรียนรู้ในกระบวนการพัฒนาชุมชนคือ การเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน ทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ของคนในชุมชนและการเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ จากภายนอกชุมชน ทำให้สามารถสรุปบทเรียนสร้างบทเรียน ได้รับความรู้ใหม่ได้พร้อม ๆ กันและมีความรู้ความเข้าใจตรงกัน ช่วยกระตุ้นให้สมาชิกของชุมชนมีความตื่นตัวอยู่ตลอดเวลาและนำไปสู่การตัดสินใจในการพัฒนาชุมชนร่วมกัน

13. **หลักการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน (Community Network)** นอกจากชุมชนจะเกิดการเรียนรู้ร่วมกันแล้ว การเชื่อมโยงการเรียนรู้ของคนในชุมชนต้องดำเนินการในลักษณะของเครือข่ายเพราะทำให้ระบบการเรียนรู้ของชุมชนมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น แล้วขยายไปสู่สร้างเครือข่ายการเรียนรู้กับชุมชนอื่น ๆ ทำให้ชุมชนมีพลังหรือศักยภาพมากขึ้น เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ที่กว้างขวางเป็นองค์ความรู้ใหม่มากขึ้น เกิดความสามัคคีระหว่างชุมชนนำไปสู่การพัฒนาชุมชนที่มีประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น

14. **หลักการขยายผล โครงการและกิจกรรมการพัฒนาชุมชนที่ประสบความสำเร็จในชุมชนใดชุมชนหนึ่งเป็นองค์ความรู้ของชุมชนนั้น** ควรนำไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนอื่น ๆ เพื่อเป็นแนวทางในการประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับชุมชนเครือข่าย เพราะความสำเร็จของการพัฒนาชุมชนจะสร้างขวัญ กำลังใจ ความศรัทธาเชื่อมั่น ไม่ทอดทิ้งในการเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนา การขยายผลจะทำให้การพัฒนาชุมชนแผ่ขยายไปได้อย่างรวดเร็วและการสร้างเครือข่ายทำให้เกิดพลังและประสบความสำเร็จในการพัฒนามากยิ่งขึ้น

15. **หลักการสมทบ** การพัฒนาชุมชนมุ่งที่จะให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา โดยใช้ประชาชนและทรัพยากรในชุมชนเป็นสำคัญ แต่พลังหรือศักยภาพของประชาชนและชุมชนนั้น

มีขีดจำกัด กล่าวคือมีเพียงในระดับหนึ่งเท่านั้นไม่สามารถระดมมาใช้ได้อีกต่อไป การสนับสนุนช่วยเหลือจากภาครัฐบาลและภาคเอกชนที่อยู่ภายนอกชุมชนจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น แต่ต้องตั้งอยู่บนหลักการช่วยเหลือตนเองและการพึ่งตนเองของชุมชน ไม่ใช่พึ่งพารัฐบาลและองค์กรเอกชนตลอดไป หลักการสมทบจึงเป็นการสมทบกันระหว่างขีดความสามารถทั้งหมดที่ชุมชนมีอยู่กับการสนับสนุนส่งเสริมของรัฐบาลและองค์กรเอกชนต่าง ๆ อย่างเหมาะสม เพื่อเพิ่มพูนศักยภาพในการพัฒนาของชุมชนให้ประชาชนอีกทางหนึ่ง

ลักษณะของการพัฒนาชุมชน

เมื่อพิจารณาจากความหมาย ปรัชญา แนวความคิดกระบวนการทัศน์ และหลักการพัฒนาชุมชน พบว่า โกวิทท์ พวงงาม (2553, น. 124-126) ได้เสนอว่าการพัฒนาชุมชนมีลักษณะสำคัญหลายประการดังนี้

1. เป็นการดำเนินงานโดยคนในชุมชน ใช้ทุนและทรัพยากรในชุมชนเป็นสำคัญ ไม่พึ่งพาบุคคลหรือทรัพยากรนอกชุมชนเพียงฝ่ายเดียว นอกจากนี้มีความจำเป็นจริง ๆ คือเมื่อเกิดขีดความสามารถของชุมชนเท่านั้น
2. เป็นการร่วมมือกันระหว่างคนในชุมชนด้วยกัน คนในชุมชนกับหน่วยงานของรัฐหรือคนในชุมชนกับภาคเอกชน เพื่อส่งเสริมสนับสนุนให้การพัฒนาชุมชนประสบความสำเร็จตามขีดความสามารถที่มีอยู่
3. เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีเป้าหมายหรือทิศทาง คือมีแผนและโครงการที่สามารถควบคุมความสมดุลที่จะเปลี่ยนแปลงได้ กำหนดปริมาณ คุณภาพ และผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อคนในชุมชนและสิ่งแวดล้อมได้
4. เกิดจากความตั้งใจและการกระทำของมนุษย์ ตามแผนและโครงการที่กำหนดขึ้น ไม่ใช่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ
5. เป็นการพัฒนาคุณภาพของคนในชุมชนให้มีความรู้ ความสามารถในการพัฒนาตนเองและบุคคลอื่นและสิ่งแวดล้อม เพื่อนำไปใช้ในการยกระดับคุณภาพชีวิตของตนและชุมชนตามมาตรฐานที่ต้องการ
6. เป็นกระบวนการให้การศึกษาดูตัวอย่าง การพัฒนาชุมชนใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการเรียนรู้และพัฒนาคนในชุมชนทุกช่วงชีวิตให้มีคุณภาพ มีความพร้อมที่จะรองรับการพัฒนาและดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนอย่างมีความสุข
7. เป็นกระบวนการจัดองค์กรหรือกลุ่ม เพราะการพัฒนาชุมชนเป็นการนี้กำลังของคนในชุมชนเข้าด้วยกัน เพื่อให้เกิดศักยภาพหรือพลังของชุมชนและนำมาใช้ในการพัฒนาชุมชน

8. เป็นการมีส่วนร่วมของสมาชิกหรือคนในชุมชนในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การร่วมศึกษา ปัญหาของชุมชน วิเคราะห์ปัญหา สรุปบทเรียนที่ผ่านมา จัดทำแผน โครงการ ร่วมปฏิบัติงานและติดตามประเมินผล ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนในชุมชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชนรักหวงแหนชุมชนและร่วมกันพัฒนาชุมชน

9. มีลักษณะเป็นการบูรณาการ คือการผสมผสานองค์ประกอบต่าง ๆ ของชุมชน และการพัฒนาชุมชนไว้ด้วยกันไม่แยกออกเป็นส่วน ๆ

10. เป็นการพัฒนาแบบองค์รวม คือดำเนินการพัฒนาทุก ๆ ส่วนของชุมชนไปพร้อมกันอย่างมีคุณภาพ ไม่พัฒนาส่วนใดส่วนหนึ่งเพียงส่วนเดียว

11. เป็นการพัฒนาแบบยั่งยืน คือ การพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการในปัจจุบัน โดยไม่ส่งผลกระทบต่ออนาคต กล่าวคือไม่ทำลายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้หมดไปรักษาสืบทอดกิจกรรมการพัฒนาไปยังคนรุ่นต่อไปโดยไม่สิ้นสุด หรือเป็นการพัฒนาคุณภาพของมนุษย์และสังคมให้สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติและวัฒนธรรมของชุมชนนั่นเอง

12. มีลักษณะเป็นประชาธิปไตย การพัฒนาชุมชนเป็นของคนในชุมชน ดำเนินการโดยคนในชุมชน เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของคนในชุมชน เป็นการให้สิทธิ เสรีภาพ อิสรภาพ เสมอภาค และภราดรภาพแก่ชุมชน เช่นเดียวกับระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้คนในชุมชนเป็นผู้กำหนดวิถีการดำรงชีวิตของตนเองและชุมชน เป็นการดำเนินงานโดยคนและกลุ่มคนส่วนใหญ่ของชุมชน

13. เป็นการนำยุทธศาสตร์หรือกลวิธีต่าง ๆ มาใช้ เช่น การให้การศึกษแก่ชุมชน การใช้ตัวนำการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงเจตคติ การสร้างผู้นำ การสร้างกลุ่ม การเสริมสร้างทักษะและความสามารถในด้านต่าง ๆ การจัดระเบียบทางสังคม เป็นต้น การพัฒนาชุมชนจึงต้องเลือกวิธีการหรือผสมผสานวิธีการมาใช้ในการพัฒนาให้เหมาะสม

14. มีลักษณะเป็นการบริหารจัดการ คือการพัฒนาชุมชนเกี่ยวข้องกับปัจจัยต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก จึงต้องมีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ ทั้งการบริหารจัดการคน กลุ่ม องค์กร ทรัพยากร แผนและโครงการ เป็นต้น

15. มีลักษณะเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ คือคนในชุมชนร่วมกันแลกเปลี่ยนความรู้ และประสบการณ์เกี่ยวกับเรื่องของชุมชนอย่างสม่ำเสมอ มีศูนย์กลางในการบริหารจัดการชุมชนร่วมกัน มีความเป็นกัลยาณมิตร ระดมพลังและศักยภาพมาใช้ในการพัฒนาชุมชนอย่างเต็มที่ มีการเชื่อมโยงความสัมพันธ์แบบเครือข่ายกับชุมชนอื่น ๆ เป็นต้น

องค์ประกอบของการพัฒนาชุมชน

เมื่อพิจารณาจากความหมาย ปรัชญา แนวความคิดและหลักการของการพัฒนาชุมชนจะเห็นได้ว่าชุมชนมีองค์ประกอบที่สำคัญ ดังที่ โกวิท พงงาม (2553, น. 126-127) ได้เสนอ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. คนในชุมชน คนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดของการพัฒนาชุมชน เนื่องจากการพัฒนาชุมชนเป็นการพัฒนาของคน โดยความร่วมมือกันของคนและเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชน การพัฒนาชุมชนจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคนในชุมชนโดยตรง ทั้งที่เป็นบุคคลกลุ่มและองค์กรต่าง ๆ
2. ทุนของชุมชน ทั้งทุนทางสังคม ทุนทางเศรษฐกิจและทุนสิ่งแวดล้อม ทุนทางสังคม ได้แก่ คุณภาพของคน การจัดระเบียบทางสังคม สถาบันทางสังคม กลุ่มองค์กรต่าง ๆ ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม เทคโนโลยีต่าง ๆ เป็นต้น ทุนทางเศรษฐกิจ ได้แก่ อาชีพ ผลิตภัณฑ์ รายได้ แหล่งทุนของชุมชน เป็นต้น ทุนสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ป่าไม้ แร่ธาตุ ภูเขา แม่น้ำ ลำคลอง น้ำตก หาดทราย เป็นต้น ทุนเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญที่สนับสนุนให้การพัฒนาชุมชนประสบความสำเร็จ
3. วัสดุอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา เช่น วัสดุสำนักงาน วัสดุก่อสร้าง เครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ยานพาหนะ เครื่องมือ เครื่องจักร เครื่องคอมพิวเตอร์ เป็นต้น วัสดุอุปกรณ์เหล่านี้ต้องมีคุณภาพเหมาะสม ทันสมัยและเพียงพอกับกิจกรรมการพัฒนาชุมชนที่กำหนดขึ้น
4. ยุทธศาสตร์หรือวิธีการพัฒนา การพัฒนาชุมชนมีหลายวิธีการ เช่น การให้การศึกษาอบรม การจัดระเบียบชุมชน การสร้างผู้นำ การสร้างกลุ่มและองค์กร การวางแผนและโครงการ การประสานงาน เป็นต้น ยุทธศาสตร์เหล่านี้เมื่อนำมาใช้ในการพัฒนาชุมชน ต้องเป็นยุทธศาสตร์ที่เหมาะสมกับชุมชนจึงจะเป็นประโยชน์และสนับสนุนการพัฒนาให้ประสบความสำเร็จ
5. กระบวนการพัฒนาชุมชน ซึ่งมีลำดับขั้นตอนดำเนินงาน คือ การศึกษาชุมชน การวิเคราะห์ชุมชน การวางแผนและโครงการ การดำเนินงาน การประเมินผล และการทบทวนเพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรค ซึ่งต้องดำเนินงานไปตามลำดับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดกระบวนการ
6. การสนับสนุนช่วยเหลือจากรัฐบาลและภาคเอกชน เป็นการสนับสนุนช่วยเหลือเฉพาะในสิ่งที่มีความจำเป็น เกิดขีดความสามารถของชุมชน หรือเพื่อกระตุ้นเร่งเร้าให้ประชาชนเกิดความตื่นตัวและเข้าร่วมในกระบวนการพัฒนา
7. การบริหารและจัดการที่ดี เป็นการบริหารจัดการเกี่ยวกับบุคคล กลุ่ม องค์กร การเงิน เวลา พัสดุ ครุภัณฑ์ อาคารสถานที่ เป็นต้น ให้มีประสิทธิภาพ
8. นักพัฒนาชุมชน เพื่อทำหน้าที่เป็นผู้กระตุ้นเตือน จูงใจ ประสานงาน ระดมพลังหรือศักยภาพของชุมชนมาใช้ในการพัฒนา

9. การประสานงาน เพื่อเชื่อมประสานบุคคล กลุ่มและองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชนให้ดำเนินกิจกรรมสอดคล้องกันไปในทิศทางเดียวกันและเป็นลำดับขั้นตอนที่กำหนดไว้

10. ผลของการพัฒนา เป็นผลงานที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานพัฒนาชุมชน ซึ่งทำให้คนที่ร่วมการพัฒนามีขวัญและกำลังใจที่ดี มุ่งมั่นที่จะร่วมกันพัฒนาชุมชนให้ประสบความสำเร็จต่อไป

องค์ประกอบของการพัฒนาชุมชนนี้ ต่างมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ส่งผลกระทบต่อกันและกัน จึงต้องดำเนินงานไปพร้อม ๆ กัน และมีความสำคัญต่อการพัฒนาชุมชนมาก เพราะการดำเนินงานพัฒนาชุมชนให้ประสบความสำเร็จก็คือการพัฒนาองค์ประกอบเหล่านี้ให้มีคุณภาพ มีปริมาณที่เพิ่มขึ้นและเหมาะสมกับการนำมาใช้ในการพัฒนาชุมชน

เป้าหมายของการพัฒนาชุมชน

การพัฒนาชุมชนมีเป้าหมายสำคัญ 2 ประการ คือ การพัฒนาคนให้มีความสุขและการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง ดังนี้

1. การพัฒนาคนให้มีความสุข คือ ให้เป็นคนที่มีคุณภาพ มีคุณธรรม มีความสุขสงบ จิตใจเยือกเย็น อารมณ์แจ่มใส มั่นคง ไม่มีความเครียด สุขุม มีเมตตา กรุณา เอื้ออาทรต่อผู้อื่น รู้จักประมาณตน มีความพอเพียง เข้าใจในสัจธรรมของชีวิต มองโลกในแง่ดี มีสุขภาพสมบูรณ์ แข็งแรง เป็นต้น

2. การพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง ชุมชนที่เข้มแข็งมีลักษณะดังนี้

2.1 มีจิตสำนึกชุมชน คือสมาชิกสำนึกว่าตนเองเป็นเจ้าของชุมชน มีความตั้งใจที่จะรับผิดชอบปัญหาต่าง ๆ ร่วมกับบุคคลอื่น ๆ อย่างเท่าเทียมกันและสมานฉันท์ ยอมรับในศักยภาพของกันและกัน ยอมรับในความหลากหลายของสมาชิก เป็นต้น

2.2 มีจิตวิญญาณชุมชน คือสมาชิกมีความจงรักภักดีต่อชุมชน อุทิศตนเพื่อชุมชน ห่วงแทนชุมชน มีสิ่งยึดเหนี่ยวร่วมกัน เช่น ศาสนา เครือญาติหรือความสัมพันธ์ทางสังคมแบบต่าง ๆ ความมีจิตวิญญาณชุมชน ทำให้เกิดความยินดีมีความสุขมุ่งมั่นและเกิดพลังอย่างมหาศาล เป็นพลังที่ทำให้คนและชุมชนมีความสุขร่วมกัน จิตวิญญาณชุมชนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากการมีจิตสำนึกของชุมชน ทำให้สมาชิกของชุมชนมีจิตใจแข็งแกร่ง มีความพร้อมที่จะรวมพลังกันเพื่อพัฒนาชุมชนของตนต่อไป

2.3 เป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ คือสมาชิกร่วมกันเรียนรู้หรือเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม มีความตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา รู้ข่าวคราวในด้านต่าง ๆ ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม มีองค์ความรู้เกี่ยวกับชุมชนของตนที่เป็นผลจากการปฏิบัติหรือประสบการณ์ที่ได้รับร่วมกัน เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่นำไปสู่การตัดสินใจร่วมกัน ผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดร่วมกัน

และนำไปใช้ในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของการพัฒนาชุมชนร่วมกันไม่ใช่การดำเนินงานโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่ง

2.4 มีองค์กรชุมชนเข้มแข็ง คือ สมาชิกรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่นด้วยจิตสำนึกชุมชนและจิตวิญญาณชุมชน ผนึกกำลังกันเป็นกลุ่มและองค์กรเพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน อันเป็นผลของการเรียนรู้ร่วมกันไม่ใช่เป็นแบบต่างคนต่างทำ

2.5 มีการจัดการชุมชนที่ดี คือ สมาชิกของชุมชนมีความสามารถในการจัดการตนเอง กลุ่ม และชุมชนได้ วางแผน จัดกระบวนการดำเนินงานและประเมินผลการพัฒนาชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2.6 มีเครือข่ายชุมชน คือ มีกระบวนการเชื่อมโยงสมาชิกในกลุ่มและองค์กรชุมชนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ด้วยระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ ด้วยความสมานฉันท์ ทำให้เกิดการรวมจิตสำนึกและจิตวิญญาณของสมาชิกและองค์กรชุมชนต่าง ๆ ให้มีพลังเข้มแข็งร่วมกันเรียนรู้และพัฒนาชุมชนจนประสบความสำเร็จ

2.7 มีภาวะผู้นำชุมชน (Community Leadership) ผู้นำในการพัฒนาชุมชน เป็นผู้ประสานความคิดของสมาชิก ไม่ผูกขาดความคิดหรือเป็นเจ้าของชุมชนเพียงผู้เดียว พร้อมทั้งจะเรียนรู้แลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็นกับผู้อื่น ผนึกตัวเองเข้ากับชุมชนได้อย่างแนบแน่น ร่วมทำประโยชน์เพื่อชุมชน สามารถเชื่อมประสานสมาชิก กลุ่มและองค์กรชุมชนได้อย่างดี

2.8 เป็นชุมชนพึ่งตนเองได้ คือ สมาชิกของชุมชนมีความเข้มแข็งพอที่จะช่วยเหลือหรือพึ่งตนเองได้ ทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง สังคมและวัฒนธรรม ทั้งในยามปกติ และเมื่อประสบกับภาวะวิกฤตต่าง ๆ ทำให้สามารถดำรงรักษาชุมชนเอาไว้ได้

2.9 เป็นชุมชนสงบสุข ชุมชนเข้มแข็งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาคนให้คุณภาพ มีคุณธรรมและมีความสุข เมื่อคนมารวมกันเป็นชุมชนและสร้างชุมชนให้สงบสุขแล้วชุมชนก็มีความเข้มแข็งไม่เบียดเบียนผู้อื่นบรรลุเป้าหมายของการพัฒนาชุมชน

2.10 เป็นชุมชนที่ยั่งยืน ชุมชนเข้มแข็งเป็นชุมชนที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรต่าง ๆ ให้หมดสิ้นไป แต่ดำรงรักษาสิ่งแวดล้อมทั้งสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมและทรัพยากรต่าง ๆ ของชุมชนไว้ได้แล้วสืบทอดต่อไปให้ลูกหลานไม่ล่มสลายโดยง่าย

กระบวนการทำงานพัฒนาชุมชน

การปฏิบัติงานพัฒนาชุมชนเป็นงานที่ต้องทำอย่างต่อเนื่อง เป็นกระบวนการดังนี้

1. **การศึกษาชุมชน** เป็นการเสาะแสวงหาข้อมูลต่าง ๆ ในชุมชน เช่น ข้อมูลด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง และสภาพความเป็นอยู่ของคนในชุมชน เพื่อทราบปัญหาและความต้องการของชุมชนที่แท้จริง วิธีการในการศึกษาชุมชนอาจต้องใช้หลายวิธีประกอบกันทั้ง

การสัมภาษณ์ การสังเกต การสำรวจ และการศึกษาข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชนด้วย เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด กลวิธีที่สำคัญที่นักพัฒนาต้องใช้ในขั้นตอนนี้ คือ การสร้างความสัมพันธ์กับคนในชุมชน เพราะถ้าหากปราศจากสัมพันธภาพที่ดีระหว่างพัฒนากับชาวบ้าน แล้วเป็นการยากที่จะได้รู้ และเข้าใจปัญหาความต้องการจริง ๆ ของชาวบ้าน ความสัมพันธ์อันดี จนถึงขั้นความสนิทสนม รักใคร่ ศรัทธา จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นที่จะต้องปลูกฝังให้เกิดขึ้นกับคนในชุมชน

2. การให้การศึกษาแก่ชุมชน เป็นการสนทนา วิเคราะห์ปัญหาพร้อมกับประชาชน เป็นการนำข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้จากขั้นตอนการศึกษาชุมชน มาวิเคราะห์ถึงปัญหาความต้องการและสภาพที่เป็นจริง ผลกระทบ ความรุนแรง และความเสียหายต่อชุมชน กลวิธีที่สำคัญในขั้นตอนนี้คือการกระตุ้นให้ประชาชนได้รู้ เข้าใจ และตระหนักในปัญหาของชุมชน ซึ่งในปัจจุบันก็คือ การจัดเวทีประชาคม เพื่อค้นหาปัญหาร่วมกันของชุมชน

3. การวางแผน/โครงการ เป็นขั้นตอนให้ประชาชนร่วมตัดสินใจ และกำหนดโครงการ เป็นการนำเอาปัญหาที่ประชาชนตระหนัก และยอมรับว่าเป็นปัญหาของชุมชนมาหารือหาสาเหตุ แนวทางแก้ไข และจัดลำดับความสำคัญของปัญหา และให้ประชาชนเป็นผู้ตัดสินใจที่จะแก้ไขภายใต้ขีดความสามารถของประชาชน และการแสวงหาความช่วยเหลือจากภายนอก กลวิธีที่สำคัญในขั้นตอนนี้ คือ การให้ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการแก้ไขปัญหา วิธีการวางแผน การเขียนโครงการ โดยใช้เทคนิคการวางแผนแบบให้ประชาชนมีส่วนร่วม

4. การดำเนินงานตามแผนและโครงการ โดยมีผู้รับผิดชอบในการดำเนินการตามแผนและโครงการที่ได้ตกลงกันไว้ กลวิธีที่สำคัญในขั้นตอนนี้ คือ การเป็นผู้ช่วยเหลือสนับสนุนใน 2 ลักษณะ คือ

4.1 เป็นผู้ปฏิบัติงานทางวิชาการ เช่น แนะนำการปฏิบัติงาน ให้คำปรึกษาหารือในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติงาน

4.2 เป็นผู้ส่งเสริมให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในการปฏิบัติงาน

5. การติดตามประเมินผล เป็นการติดตามความก้าวหน้าของงานที่กำลังดำเนินการตามโครงการ เพื่อการปรับปรุงแก้ไขปัญหา อุปสรรคที่พบได้อย่างทันท่วงที กลวิธีที่สำคัญในขั้นตอนนี้ คือ การติดตามดูแลการทำงานที่ประชาชนทำ เพื่อทราบผลความก้าวหน้าและปัญหาอุปสรรค แล้วนำผลการปฏิบัติงานตามโครงการ หรือกิจกรรมไปเผยแพร่เพื่อให้ผู้เกี่ยวข้องได้ทราบสามารถกระทำได้ด้วย

5.1 แนะนำให้ผู้นำท้องถิ่นหรือชาวบ้าน ติดตามผลและรายงานผลด้วยตนเอง เช่น รายงานด้วยวาจา รายงานเป็นลายลักษณ์อักษร การจัดนิทรรศการ เป็นต้น

5.2 พัฒนาการเป็นผู้รายงานผลการปฏิบัติงานด้วยตนเอง เช่น รายงานด้วยวาจา ต่อผู้บังคับบัญชาและผู้เกี่ยวข้อง เสนอผลการปฏิบัติงานต่อที่ประชุม ทำบันทึกรายงานตาม แบบฟอร์มต่าง ๆ ของทางราชการ

จากการศึกษาบทเรียนรู้ผู้นำในการพัฒนาชุมชนที่ ไกวิทย์ พวงงาม (2552, น. 3-4) ได้สะท้อนถึงปรัชญา แนวคิด และหลักการพัฒนาชุมชนว่า “คนย่อมมีความสามารถในการพัฒนาตนเองด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การเรียนรู้ด้วยตนเอง การค้นหาประสบการณ์ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และมีความเป็นผู้นำที่สามารถนำความคิดชุมชน (Change Agent) เพื่อนำไปสู่การพัฒนาชุมชนพึ่งตนเองได้” ซึ่งบทเรียนเหล่านี้ก็เป็นไปตามเป้าหมายของการพัฒนาชุมชนนั่นเอง ในที่สุดแล้วเป้าหมายสำคัญของการพัฒนาชุมชน มีเป้าหมายที่สำคัญ 2 ประการคือ การพัฒนาคนให้มีความสุข และการพัฒนาชุมชนเพื่อให้ชุมชนเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ และมีความสุข ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. การพัฒนาคนให้มีคุณภาพ คุณธรรม และมีความสุข เพราะในการพัฒนาชุมชนนั้นต้องยึดคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เนื่องจากเป็นผู้มีบทบาทในการพัฒนาชุมชน ทั้งเป็นผู้ดำเนินงาน เป็นผู้ได้รับผลที่เกิดขึ้นและเป็นผู้สืบทอดงานพัฒนาไม่ให้สิ้นสุด คนจึงเป็นเป้าหมายสุดยอดหรือเป้าหมายสูงสุด (Ultimate Goal) ของการพัฒนาชุมชน จึงต้องพัฒนาคนให้มีคุณภาพ คุณธรรม และมีความสุข

1.1 การพัฒนาคนให้มีคุณภาพ คือ ทำให้คนมีความรู้ ความสามารถ มีทักษะในการประกอบกิจการงานให้บรรลุเป้าหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีความสามารถในการประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองและครอบครัว มีความรู้ทางการเมืองและความรู้ที่จำเป็นในการดำรงชีวิต เฉลียวฉลาด มีวิสัยทัศน์ สุขภาพดี บุคลิกภาพดี สามารถพึ่งตนเองได้ ใช้ชีวิตร่วมกับผู้อื่นได้ เป็นต้น

1.2 การพัฒนาคนให้มีคุณธรรม คือ ทำให้คนเป็นคนดีทั้งการคิด การพูด และการประพฤติปฏิบัติอย่างถูกต้องตามกฎหมาย ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม เช่น ละเว้นอบายมุข ชยันหมั่นเพียร ซื่อสัตย์สุจริต ยุติธรรม เห็นประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตัว เอื้ออาทรต่อคนอื่น รู้จักความพอเพียงในสิ่งต่าง ๆ มีความอดทนสามารถยับยั้งตนเองไม่ให้ประพฤติชั่วได้ เป็นต้น

1.3 การพัฒนาคนให้มีความสุข คือ การทำให้คนมรรความสุขสงบ มีจิตใจดีงาม เยือกเย็น มั่นคง ผ่องใส ไม่มีความเครียด มีความสุขุมเยือกเย็น มีเมตตากรุณา รู้จักความพอเพียง รู้จักประมาณ เข้าถึงสัจธรรมของชีวิต มองโลกในแง่ดี ปรับตัวให้เข้ากับการปฏิรูปสิ่งต่าง ๆ ได้ เป็นต้น

การทำให้คนมีคุณภาพ มีคุณธรรมและมีความสุข นับว่าเป็นพื้นฐานสำคัญของการที่จะสร้างชุมชนให้เข้มแข็งและพัฒนาในลำดับต่อไป เป้าหมายของการพัฒนาคน

2. การพัฒนาชุมชนเพื่อทำให้ชุมชนเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ และมีความสุข

การพัฒนาชุมชนเพื่อให้ชุมชนเข้มแข็งพึ่งตนเองได้ และมีความสุข คือ การทำงานให้คนในชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกัน มารวมตัวกันในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกันในการกระทำบางอย่าง ด้วยความรักและความเอื้ออาทรต่อกัน ภายในระบบการจัดการ ให้เกิดความรู้สึกร่วมกัน เพื่อประโยชน์สาธารณะ การรวมตัวกันอาจจะเป็นกลุ่มเล็ก ๆ กระจุกกระจายกันได้ แต่สามารถติดต่อสื่อสารกันได้จนกลายเป็นองค์กรชุมชน (Community Organization) และมีความเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายย่อย ๆ ขึ้น (Community Network) ทำให้เกิดโครงสร้างสังคมแนวใหม่ที่มีความสัมพันธ์กันในแนวราบที่เท่าเทียมกัน ซึ่งเมื่อประสานกับโครงสร้างที่มีความสัมพันธ์ในแนวตั้งด้วยความสัมพันธ์แล้ว ก็จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น (Civil Community)

ข้อจำกัดที่สำคัญของการพัฒนาชุมชน

ข้อจำกัดที่สำคัญของการพัฒนาชุมชนที่จะนำไปสู่ชุมชนเข้มแข็งนั้น ก็คือ การที่คนในชุมชน กลุ่มคน และองค์กรชุมชนขาดภูมิคุ้มกัน อันเนื่องมาจากสภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมที่ผ่านมาได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนทำให้คน อันถือเป็นพลังหลักของชุมชนมีความอ่อนแอ และขาดความเชื่อมั่นเพราะในช่วง 40 ปีที่ผ่านมาประเทศไทยได้มุ่งแนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ภาวะทันสมัยทำให้เน้นการพัฒนาทางกายภาพ และโครงสร้างพื้นฐาน ก่อให้เกิดกระบวนการแบบสั่งการ (Top-Down Approach) ทำให้คนและชุมชนขาดการมีส่วนร่วมในการพัฒนา ทั้งนี้เพราะที่ผ่านมาภาครัฐได้กลายเป็นผู้ดำเนินการแบบเบ็ดเสร็จในทุกกระบวนการ จึงทำให้คนในชุมชนขาดโอกาสที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางการพัฒนาชุมชนของตนเอง ที่สำคัญการพัฒนาที่ผ่านมา “เราไม่ได้เน้นกระบวนการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากภายในชุมชน ซึ่งไม่ใช่การหยิบยืมจากภายนอกชุมชน อีกทั้งยังขาดการส่งเสริมอำนาจให้ชุมชนมีความสามารถในการจัดการตนเองอย่างแท้จริง” ในปัจจุบันเราจึงพบเห็นว่า มีความแตกต่างระหว่างชุมชนจำนวนหนึ่งที่ขาดภูมิคุ้มกัน กับ ชุมชนอีกจำนวนหนึ่งที่มีภูมิคุ้มกันซึ่งเรามักเรียกชุมชนประเภทนี้ว่า “ชุมชนเข้มแข็ง” นั่นก็เพราะ ชุมชนเหล่านี้มีการค้นพบทุนของคนในชุมชนที่มีศักยภาพ แล้วสร้างกระบวนการเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนารูปแบบการจัดการตนเองจนนำไปสู่การพึ่งตนเองของชุมชน

สำหรับชุมชนที่มีข้อจำกัด หรือชุมชนที่ขาดภูมิคุ้มกันโดยเฉพาะความอ่อนแอของชุมชน ซึ่งเกิดจากผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงจากการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา อาทิเช่น

1. สังคมไทยในอดีตเป็นสังคมที่มีครอบครัวขยาย เป็นครอบครัวที่มีขนาดใหญ่ มีผู้คนอาศัยอยู่ในครอบครัวนั้นเป็นจำนวนมาก โดยปกติในหนึ่งครอบครัวจะมีวัยที่แตกต่างกัน ตั้งแต่เด็กทารกไปจนถึงผู้สูงอายุ บางครอบครัวก็จะมีช่องว่างระหว่างวัยที่สูงมาก เช่น มีเด็กทารกแรกเกิด แต่ก็มีผู้สูงอายุ (90 ปี) อยู่ด้วย เพราะฉะนั้นครอบครัวขยายก็จะมีโอกาสได้เรียนรู้การอยู่ร่วมกันที่หลากหลาย ตั้งแต่เด็กทารกจนกระทั่งผู้สูงอายุ และกระบวนการหนึ่งที่ได้รับการถ่ายทอดจากการอยู่ร่วมกันของครอบครัวขยาย ก็คือ กระบวนการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) เป็นเสมือนการจำลองชุมชน สังคมขนาดเล็ก เพื่อให้ผู้ที่อาศัยในครอบครัวเดียวกันได้เกิดการเรียนรู้ การปรับตัว การยอมรับ และการขัดเกลา ซึ่งในอดีตภาพครอบครัวแบบนี้มักจะได้เห็นได้ทั่วไปตามชุมชน และสังคมของไทย ในขณะที่ปัจจุบันนี้ สังคมไทยได้ปรับเปลี่ยนลักษณะครอบครัวจาก “ครอบครัวขยาย” เป็น “ครอบครัวเดี่ยว (Nuclear Family)” มากขึ้น

2. การพัฒนาที่ผ่านมาเน้นเรื่องการสร้างความสำเร็จก้าวหน้า มุ่งเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม ส่งผลให้ชุมชนไทยลดระดับความสำคัญของครอบครัวลงหรือในบางครั้งอาจเรียกได้ว่า “ระบบแรงงานและระบบธุรกิจการค้ามีความสำคัญมากกว่าระบบครอบครัว” ทำให้โครงสร้างความสัมพันธ์ดั้งเดิมของชุมชนไทยเปลี่ยนไป จากชุมชนที่มีการปฏิสัมพันธ์กันอย่างญาติมิตร กลายเป็นชุมชนที่มีการปฏิสัมพันธ์กันแบบเจ้านายกับลูกจ้าง จนเกิดระบบธุรกิจการค้าแบบแสวงหาผลกำไรแบบสุดโต่ง ซึ่งระบบธุรกิจนี้ก็ได้เข้ามามีบทบาททำลายภูมิปัญญาและวัฒนธรรมอันดีงามของชุมชนไทยไปด้วย ระบบที่มีการแลกเปลี่ยนกัน มีความเชื่ออาทรต่อกัน ช่วยเหลือกัน จึงถูกเบียดขับจนหาตัวได้ยากยิ่งในชุมชนไทย

3. การพัฒนาที่ผ่านมามีผลกระทบต่อชุมชนไทยทำให้เกิดการสูญเสียความเป็นชุมชน (sense of community) เพราะเงื่อนไขของสังคมสมัยใหม่ ที่ไม่สามารถตอบสนองให้ปัจเจกบุคคลเกิดความมั่นคง ไม่สามารถสร้างครอบครัวให้อบอุ่น ไม่สามารถก่อรูปชุมชนที่สามารถจัดการตนเองได้ และได้ทำลายระบบความสัมพันธ์ดั้งเดิมของชุมชนไทยลงอีกด้วย เพราะความเป็นชุมชนของหมู่บ้านไทยแต่เดิม มีความสำคัญอยู่ที่ความเป็นญาติพี่น้องไม่ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นทรัพย์สินส่วนตัว แต่ถือว่าเป็นส่วนกลางของสมาชิกในครอบครัว สำหรับเป็นที่อาศัยทำกินเท่านั้น การผลิตก็เป็นการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้ในครอบครัวและภายในหมู่บ้านเป็นหลัก หากมีเหลือก็นำไปขายหรือแลกเปลี่ยน ฐานะความเป็นอยู่จึงไม่แตกต่างกันมาก

4. ระบบความรู้ที่ได้รับการสร้างสรรค์และสะสมอยู่ในชุมชน ถูกแทนที่ด้วยระบบความรู้ใหม่ที่คนในชุมชนไม่ได้เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมา ทำให้คนตกอยู่ในภาวะที่ต้องพึ่งพิงความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก ขาดพลังสร้างสรรค์ในการปรับเปลี่ยนความรู้ให้ตอบสนองความต้องการรวมทั้งลดทอนความสามารถในการจัดการปัญหาต่าง ๆ ด้วยตนเอง

5. ชุมชนได้ขยายขอบเขตของความสัมพันธ์ออกไปยังสังคมและบุคคลภายนอกชุมชน ได้แก่ ธนาคาร ร้านค้า เจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า มากขึ้น โดยเป็นการติดต่อสัมพันธ์กันเฉพาะเรื่อง และในการติดต่อสัมพันธ์ต้องอาศัยความรู้ที่แตกต่างจากความรู้ที่คนเคยมีมาแต่เดิม ทำให้คนในชุมชนเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์ที่ขาดความรู้เท่าทัน และในหลาย ๆ กรณีนำไปสู่ความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ

6. การสร้างโรงงานอุตสาหกรรม การให้สัมปทานป่าไม้ รวมทั้งการสร้างเขื่อนและระบบจัดการน้ำเพื่อการเพาะปลูก มีผลในทางลบต่อระบบนิเวศของแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ที่คนในชุมชนเคยพึ่งพาเพื่อการดำรงชีวิต ทำให้คนต้องพึ่งพิงการผลิตพืชเพื่อขาย การดำรงชีวิตที่มีความสมดุลกับธรรมชาติจึงค่อย ๆ หดไปจากวิถีชีวิตชุมชนไทย

7. ชุมชนไทยในช่วงของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยกลายเป็นชุมชนที่มีความเสี่ยงสูง เพราะชุมชนไม่สามารถควบคุม และจัดการกับสภาวะการณ์ของความเสี่ยงในเรื่องต่าง ๆ ที่สำคัญได้ด้วยตนเอง เช่น การผลิต ราคาของผลผลิต การบริโภค การเป็นหนี้สิน หากแต่ต้องพึ่งพิงความรู้ องค์กรทางสังคมและบุคคลจากภายนอกชุมชน ซึ่งมีผลทำให้จิตสำนึกในการแก้ไขปัญหา ร่วมกันของคนในชุมชนเริ่มลดน้อยลง คนเริ่มหาทางแสวงหาทางออกแบบตัวใครตัวมันมากขึ้น

8. ความล้มเหลวในการแก้ปัญหาอย่างต่อเนื่อง ทำให้พลังสร้างสรรค์ของคนในชุมชนค่อย ๆ ลดทอนลง ชุมชนขาดอำนาจอิสระที่จะแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง ต้องพึ่งพาทภายนอกมาก ทำให้ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ค่อยถูกลดทอนลง

จะเห็นได้ว่าการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาทำให้ชุมชนไทยได้ลดระดับความสัมพันธ์ของครอบครัวลงก่อให้เกิดสภาวะความแปลกแยก ความวิตกกังวล ความโดดเดี่ยว ไม่สนใจใยดี ไม่รู้สึกว่าคุณเองมีส่วนรับผิดชอบต่อเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับบุคคลอื่น ๆ ที่อยู่รอบข้าง ไม่รู้สึกว่าคุณเองจะต้องมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนและมีความรับผิดชอบ ตัดสินใจหรือรับผลประโยชน์นั้น ๆ ส่งผลให้เกิดภาวะชุมชนล่มสลาย และความเป็นชุมชนในลักษณะการพัฒนาชุมชนได้หายไป ดังนั้นประเด็นหลักจะเกี่ยวข้องกับปัญหาทางด้านสังคม วัฒนธรรมและจิตวิทยา และการรู้คุณค่าดั้งเดิมในความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์ โดยไม่ได้ระบุงถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับระบบภายนอกเพื่อสร้างความเป็นชุมชน พื้นฟูสภาพความสัมพันธ์ทางสังคมให้ดีขึ้น เป็นการสร้างชุมชนที่มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน มีลักษณะโครงสร้างที่แน่นเหนียว ที่เน้นการกระทำที่เต็มไปด้วยความร่วมมือ ร่วมใจ ความรู้สึกเป็นเจ้าของ เป็นสังคมที่คนรู้จักกัน อย่างเป็นกันเองและสนิทสนม ซึ่งมีความเป็นชุมชนในลักษณะการพัฒนาชุมชน

แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม

คำว่า “ทุนทางสังคม” หรือ “Social Capital” ปรากฏขึ้นครั้งแรกในต่างประเทศเมื่อปี ค.ศ. 1920 จากการอธิบายของ Lyda Ju Hanifan ในหนังสือ rural school community centres ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี การสร้างมิตรภาพ ความเห็นอกเห็นใจ และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคม (อ้างถึงใน วรวิมล โรมรัตนพันธ์, 2548, น. 16) ส่วนในประเทศไทยมีการพูดถึงแนวคิดทุนทางสังคม อย่างจริงจัง เมื่อปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา เพราะในวิกฤตเศรษฐกิจที่ผ่านมาสิ่งที่หายไปจากสังคมไทย คือ “เงิน” แต่สิ่งที่ยังคงดำรงอยู่และสามารถทำให้พอกพูนได้ อย่างต่อเนื่องและเป็นประจำกับผู้คน ทั้งที่อยู่ในระดับรากหญ้า ผู้คนที่อยู่ในระดับท้องถิ่น ต่อสื่อมวลชน ต่อรัฐบาลและต่อโลก ก็คือ การที่คนไทยได้หยิบยกเอาเรื่องของทุนทางสังคม ซึ่งเป็นมรดกตกทอดทางวัฒนธรรมอันยาวนานของสังคมไทยมาใช้ (อเนก นาคะบุตร, 2545, น. 7) มีผู้ตั้งคำถามต่าง ๆ เกี่ยวกับทุนทางสังคมกันมาก เพราะนับวันทุนทางสังคมจะทวีความสำคัญมากขึ้น โดยเฉพาะกับสังคมสมัยใหม่ที่ผู้คนมีความเป็นปัจเจกนิยมสูง และมักแยกกันอยู่แบบตัวใครตัวมันในสถานการณ์เช่นนี้ ทุนทางสังคม จะมีความจำเป็นและมีบทบาทอย่างสำคัญต่อการพัฒนาสังคม (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544, น. 128)

การให้ความหมาย และความเป็นมาของทุนทางสังคม

ในบรรดาแนวคิดที่ได้มีการกล่าวถึงในยุคหลังสมัยใหม่ (Post modernization) อย่างแพร่หลายแนวคิดหนึ่ง ได้แก่ แนวคิด “ทุนทางสังคม” ทั้งนี้เนื่องจากได้พบว่า ความเป็นชุมชน หรือ ความเป็นสังคมในสังคมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสังคมตะวันตกหรือแม้แต่สังคมตะวันออกในปัจจุบันเริ่มสูญหายไป นั่นหมายความว่า ความผูกพันกันของคนในสังคม หรือความช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในสังคมได้ลดน้อยถอยลง ทำให้ผู้คนในสังคมเริ่มมีความรู้สึกโดดเดี่ยวมากขึ้น ขาดความรักความอบอุ่นระหว่างสมาชิกในชุมชน และในที่สุดชุมชนหรือสังคมก็ขาดพลังในการแก้ไขปัญหาให้แก่ตนเองหรือชุมชนที่ตนเองอาศัยอยู่

ความพยายามในการพูดถึงทุนทางสังคมมีทั้งในและต่างประเทศ จากนักวิชาการหลายท่านหลายสาขา ตามความสนใจและความเกี่ยวข้องในงานของตน ทำให้ความเข้าใจในเรื่องทุนทางสังคมมีหลายลักษณะ หลายมิติ ดังนั้นเพื่อให้เข้าใจแนวคิดนี้ชัดเจนและง่ายขึ้น ผู้ศึกษาจึง

แบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ส่วน คือ ทฤษฎีทางสังคมในทัศนะของตะวันตก กับทฤษฎีทางสังคมในทัศนะของไทย ดังนี้

ทฤษฎีทางสังคมในทัศนะตะวันตก

จากที่กล่าวไปแล้วว่า ทฤษฎีทางสังคม ถูกพูดถึงเป็นครั้งแรกโดยนักวิชาการที่ชื่อ Hanifan และต่อมาก็ได้มีนักวิชาการอีกหลายท่านพูดถึงแนวคิดนี้ ตามความสนใจและความเกี่ยวข้องในงานของตน จากการพิจารณาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมในทัศนะของนักวิชาการตะวันตก ตามความเข้าใจของผู้ศึกษาแบ่งออกได้เป็น 3 มิติ

1. มิติทางสังคม

มองว่าทฤษฎีทางสังคมคือระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคม ที่ปฏิบัติต่อกันในทางที่ดีแล้วทำให้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างมีความสุข นักคิดที่อยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่ Albert O Hirschman (วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์, 2549, น. 162) ทฤษฎีการที่มีอยู่แล้วในสังคม โดยมองว่าทฤษฎีทางสังคมเป็นเสมือนทฤษฎีการทางสังคม และเป็นประเภทที่ให้ไม่มีวันหมด เช่น ความผูกพัน จารีตประเพณี และความไว้วางใจกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมทางสังคมที่แตกต่างกัน เช่นเดียวกับ Lyda Judson Hanifan ที่มองว่าทฤษฎีทางสังคมเกิดขึ้นและพบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน เช่นการสร้างมิตรภาพ ความเห็นอกเห็นใจ และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้น

Pierre Bourdieu (2003) พูดถึงทฤษฎีทางสังคมในแง่ของการทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมที่เป็นประโยชน์ กล่าวคือ ทฤษฎีทางสังคมเป็นผลรวมของทฤษฎีการที่มีศักยภาพ ที่ทำให้ปัจเจกได้เข้าไปเป็นสมาชิกของเครือข่ายที่เข้มแข็ง ทำให้คนมีความนึกถึงซึ่งกันและกัน สอดคล้องกับนิยามของ Francisco Herreros (2004) ที่กล่าวว่าความสัมพันธ์ในลักษณะของความไว้วางใจเป็นกลไกที่ทำให้เกิดทฤษฎีทางสังคมที่แฝงอยู่ในรูปแบบความสัมพันธ์ของเครือข่าย อันได้แก่ พันธะการต่างตอบแทนกันที่เกิดจากความไว้วางใจกัน และข้อมูลข่าวสารที่เกิดจากการมีส่วนร่วมของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคม

นอกจากนี้ ยังมีการมองทฤษฎีทางสังคม ในลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคม ดังนี้ Coleman (2003) กล่าวว่าทฤษฎีทางสังคมเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ทางสังคม ได้แก่ การมีค่านิยมร่วมกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน ทำให้คนเข้าไปมีส่วนร่วมในเครือข่ายทางสังคม และเอื้อต่อการปฏิบัติตัวของปัจเจกให้อยู่ในโครงสร้างของสังคมนั้น ๆ ได้ ส่วน Thomas F Carroll (2001) กล่าวว่าทฤษฎีทางสังคม คือความสัมพันธ์ทางสังคมที่ช่วยให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันและปฏิบัติต่อกันอย่างมีประสิทธิภาพมากกว่า ปัจเจกที่แยกตัวมาปฏิบัติเพียงผู้เดียว ความสัมพันธ์ที่ว่่านั้น คือความไว้วางใจ ความเชื่ออาทร และการต่างตอบแทน นอกจากนี้ John Field (2003)

สรุปแนวคิดทุนทางสังคมว่าเป็นเรื่องของ สัมพันธภาพ ในการติดต่อกับคนอื่น และรักษาความสัมพันธ์นั้นให้ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสัมพันธภาพระหว่างสมาชิกนั้น ทำให้เกิดค่านิยมร่วมกัน อันจะทำให้เกิดพลังที่จะบรรลุเป้าหมายตามที่ต้องการ นอกจากนี้ John ยังได้เสนอด้านลบของทุนทางสังคมด้วยว่าหากมีอคติ ความลำเอียง และจำกัดวงของความไว้วางใจให้อยู่แต่เพียงเครือข่ายทางสังคมของตนมากเกินไป จะทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกัน (ถูกกีดกัน) ของการเข้าถึงประเภทของเครือข่ายนั้น ๆ ได้เช่น กลุ่มชาติพันธุ์ กลุ่มเพศสภาพ เป็นต้น

2. มิติทางการเมืองการปกครอง

มองว่าทุนทางสังคม สามารถนำไปพัฒนาการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยได้ นักคิดในกลุ่มนี้ได้แก่ Robert Salisbury มองว่าทุนทางสังคม ช่วยให้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มผลประโยชน์ และ Robert Putnam (2001) ได้อธิบายทุนทางสังคมว่าช่วยให้เกิดการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่ดีเพราะช่วยให้เกิดการรวมตัวของเครือข่ายภาคพลเมืองที่มีความไว้วางใจกัน มีบรรทัดฐานการต่างตอบแทนกัน มีการร่วมมือกันอย่างมีประสิทธิภาพ

3. มิติทางเศรษฐกิจ

มองว่าทุนทางสังคมช่วยให้การทำธุรกิจมีความราบรื่น นักคิดในกลุ่มนี้ได้แก่ Francis Fukuyama (1995) ที่พูดถึงทุนทางสังคม ว่า ทำให้เกิดการลดต้นทุนในขั้นตอนการทำสัญญาในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เนื่องจากมีความไว้วางใจกัน ซื่อสัตย์ต่อกัน หากทุกฝ่ายยึดมั่นในลักษณะดังกล่าวก็ไม่ต้องสิ้นเปลืองเงินและเวลาในการทำสัญญาที่ยุ่งยากซับซ้อน นอกจากนี้ Cohenana Prusak และ Baker (วรวิฑูรี โรมรัตนพันธ์, 2549, น. 164) ยังนำทุนทางสังคมไปใช้ในการดูแลรักษาและพัฒนาองค์กรธุรกิจด้วย

ทุนทางสังคมในทัศนะของไทย

คำว่าทุนทางสังคมถูกนำมาใช้อย่างเป็นทางการในประเทศได้ไม่นานนัก นับแต่ปี พ.ศ.2540 เป็นต้นมาหน่วยงานที่ทำให้แนวคิดนี้ถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลาย คือ สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (SIF) ที่ดำเนินการฟื้นฟูทุนทางสังคม ที่มีอยู่และเริ่มสูญหายให้มีการนำกลับมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนา

ถึงแม้ว่าทุนทางสังคม ถูกกล่าวถึงอย่างกว้างขวางในประเทศไทยได้ไม่นาน แต่แท้ที่จริงแล้วปรากฏการณ์ที่แสดงออกถึงการมีทุนทางสังคม ในสังคมของไทยได้มีมาช้านานแล้ว เช่น ประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าว ไถนา ดำนา ฯลฯ ที่แสดงออกถึงความมีน้ำใจ เอื้ออาทร ความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในสังคม ยืนยันได้จากแนวคิดของท่าน ปรีดี พนมยงค์ (อ้างถึงใน วรวิฑูรี โรมรัตนพันธ์, 2549, น. 165) นักวิชาการไทยท่านแรกที่ได้กล่าวถึงและให้ความสำคัญในความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน/สังคม โดยท่านได้อธิบายไว้ในกฎหมายปกครองเกี่ยวกับลัทธิสหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นเป็นชุมชนขนาดย่อม ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของ

สมาชิกของชุมชน โดยไม่ต้องมีรูปแบบการปกครองมาก และใช้หลักความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยสมัครใจในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เรียกว่า “สามัคคีธรรม” และในปีพ.ศ. 2500 อาจารย์ปรีดี ยังได้เขียนเกี่ยวกับประเพณีของชาวนาในเรื่องการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในหนังสือชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม” โดยได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ความเป็นอยู่ชนิดที่มีความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในสังคมน้อย ๆ นั้น ยังเป็นประเพณีตกทอดมาถึงชาวชนบทในปัจจุบันที่มีการร่วมมือกันในการทำนา เช่น การลงแขก ไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว ฯลฯ”

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการในแนววัฒนธรรมชุมชน อีกหลายท่านที่ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมที่แทรกอยู่ในหลักการและวิถีชีวิตของคนในสังคมไทยทั้งการมีวัฒนธรรมร่วมกัน และการมีปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชน มีผลต่อการร่วมมือในการแก้ไขปัญหาของชุมชน อาทิ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร, เสรีพงศ์พิศ, กาญจนา แก้วเทพ, บำรุง บุญปัญญา และ ประเวศ วะสี (อ้างถึงใน วรวิมล โธมัส, 2549, น. 166)

นับตั้งแต่ปี 2540 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันที่คำว่าทุนทางสังคมถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายโดยเฉพาะในงานพัฒนา ทำให้มีนักวิชาการอีกหลายท่านพยายามอธิบายถึงความเป็นทุนในหลายแง่มุมหลายลักษณะ ผู้ศึกษาได้ทำความเข้าใจมุมมองเรื่องทุนทางสังคมของนักวิชาการเหล่านี้ และได้แบ่งมิติการมองออกเป็น 5 มิติ ดังนี้

1. มิติที่เป็นทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ

ทุนทางสังคมในมิตินี้ถูกมองว่าเป็นทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน สามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนได้ ผู้ที่ให้ความหมายในกลุ่มนี้ได้แก่ มนัส วณิชชานนท์ (2548) ที่มองทุนทางสังคมว่าเป็นสินทรัพย์ที่มีความสำคัญต่อสังคมไทยในระดับเท่าเทียมหรือมากกว่าทุนในความหมายของเศรษฐศาสตร์ที่รู้จักกันทั่วไป เนื่องจากสามารถช่วยเสริมสร้างวิถีชีวิตที่ดีงามบนพื้นฐานเอกลักษณ์ความเป็นไทย ประเทศชาติมีความสมดุลและเกิดความยั่งยืน เช่นเดียวกับพิพัฒน์ แก้วจิตคงทอง ที่มองว่าทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่มิได้อยู่เดิมในชุมชน ที่ไม่ใช่เงิน เป็นสิ่งที่คนร่วมกันสร้างร่วมกันใช้ มีทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและที่เกิดจากการระดมขึ้นมา อาทิ กลุ่มออมทรัพย์ คน พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว ประชาญีสาน (2546, น. 119-121) ก็เช่นเดียวกับที่มองว่าทุนทางสังคมคือของเก่าที่มีมาตั้งแต่เรายังไม่เกิด ได้แก่ภูมิปัญญา ทรัพยากรธรรมชาติ แรงงานที่ติดตัวมา และวัฒนธรรมการแบ่งปัน

2. มิติที่เป็นความสัมพันธ์ทางสังคม

ทุนทางสังคมในมิตินี้ถูกมองว่า เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล กลุ่มองค์กรในสังคม นักวิชาการในกลุ่มนี้ได้ อภิขัย พันธเสน (2546, น. 2-3) ที่หยิบยกหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา เรื่องพรหมวิหาร 4 อันประกอบได้ด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา มา

สะท้อนให้เห็นถึงการปฏิบัติต่อกันในลักษณะที่เป็นทุนทางสังคม คือ มีความเมตตาช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี และไม่มีอคติต่อเรื่องใด ๆ อมรา พงศาพิชญ์ (2546, น. 117-118, 125-128) ก็มองว่าทุนทางสังคมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์เช่นเดียวกัน โดยอธิบายผ่านระบบอุปถัมภ์ กล่าวคือทุนทางสังคม คือความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบและแนวตั้ง ว่างบุคคลสถาบันหรือองค์กร ทั้งในรูปของปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ในรูปของความเคารพซึ่งกันและกัน ความซื่อสัตย์ต่อกัน เอื้ออาทรและไว้ใจกัน รวมถึงการมีค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือร่วมกัน ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิต และวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม โดยความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เป็นผลมาจากความสัมพันธ์ในลักษณะอุปถัมภ์ 2 ระดับ คือ 1) ระดับครอบครัว/เครือญาติ ที่ความสัมพันธ์ตั้งอยู่บนบรรทัดฐานเรื่องความกตัญญูและการตอบแทนบุญคุณ และ 2) ระดับชุมชน/สังคม ที่ความสัมพันธ์เป็นลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกันแม้จะมีการได้เปรียบเสียเปรียบกันอยู่บ้าง

เช่นเดียวกับ เสรี พงศพิศ (2548) ที่มองทุนทางสังคม เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ผ่านสิ่งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ดังนี้ นามธรรม คือ ระบบคุณค่า ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ที่ร้อยรัดผู้คนเข้าด้วยกัน เช่น ระเบียบ จารีตประเพณี วิถีปฏิบัติของชุมชน อยู่ร่วมกันเป็นพี่เป็นน้อง เช่น ครอบครัวชุมชน และเป็นหนึ่งกับธรรมชาติ รูปธรรม คือ สถาบันครอบครัว สถาบันชุมชน/หมู่บ้าน สถาบันศาสนา พระมหากษัตริย์ รวมถึงชมรม สมาคม ขบวนการ เครือข่าย อันเกิดจากคุณค่าดีงามที่เป็นนามธรรม/คุณค่า ร้อยรัดจัดระเบียบให้ปรากฏออกมา แล้วดำเนินกิจกรรมบางอย่างร่วมกัน

3. มิติที่เป็นพลังชุมชน/สังคม

ทุนทางสังคมในมิตินี้ถูกมองว่า นำมาซึ่งพลังในการแก้ไขปัญหาของสังคม สร้างประโยชน์ และความสงบสุขในสังคมได้ นักคิดที่นิยามทุนทางสังคมในความหมายนี้ได้แก่ ประเวศ วะสี (2541, น. 51) นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่มองว่าการที่วัฒนธรรมร่วมกันเป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมได้ และสร้างให้เกิดการรวมตัวของประชาชน ปกป้องหรือกันเพื่อแก้ไขปัญหาของสังคม เช่นเดียวกับ ชิตพล กาญจนกิจ (2541, น. 117) ที่มองว่าวัฒนธรรมของความไว้วางใจและความร่วมมือกัน เป็นกลไกสำคัญที่จะถูกนำมาใช้ ในการขับเคลื่อนกิจกรรมต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นภายในสังคม สอดคล้องกับ อเนก นาคะบุตร (2545, น. 16-20) ที่มองว่าทุนทางสังคมเป็นพลังสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยมองว่าทุนทางสังคมเป็นคุณค่าเก่าแก่ที่มีอยู่ในท้องถิ่น เป็นมรดกตกทอดอยู่ในสังคมไทย ที่ช่วยให้ฝ่าฟันวิกฤติทางเศรษฐกิจและสังคม พาตัวไปสู่การอยู่รอดร่วมกันได้ ทุนทางสังคมที่ว่ำนั้นมี 5 รูปแบบคือ

ทุนรูปแบบแรก ทุนทางจิตวิญญาณ ระบบคุณค่า สำนึกท้องถิ่น ความภาคภูมิใจ ที่มีต่อถิ่นฐานบ้านเกิด ที่รวมเรียกว่า spirit capital เป็นสิ่งที่มีมาตลอดในสังคมไทยซึ่งอยู่ใน ความรู้สึกของคนที่รักบ้านรักเมืองและพร้อมที่จะลุกขึ้นมาเสียสละ ช่วยกันทำบ้านเมืองที่รัก ผูกพัน และเป็นที่เกิดและถิ่นที่อยู่ของบรรพบุรุษ เป็นสิ่งที่มีอยู่อย่างชัดเจนในสังคมไทย ซึ่งเป็นทั้งเรื่อง คุณค่า พิธีกรรม ความภาคภูมิใจที่อยู่ในจิตใจของผู้คนแต่ละเมือง

รูปแบบที่สอง ทุนทางภูมิปัญญา เป็นสิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่น สามารถนำกลับมาใช้ ใหม่ เป็นมรดกตกทอดที่มากับแผ่นดินไม่ว่าจะเป็น การใช้ชีวิต การประกอบอาชีพ การจัดการ ทรัพยากร การจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ ชุมชนกับชุมชนอื่นข้างเคียง การดูแลรักษาสุขภาพ เป็นต้น

รูปแบบที่สาม ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรบุคคล เป็นทุนที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ ความ รักเพื่อน ความรักศักดิ์ศรีของคนไทย พบว่า ทั้งผู้นำทั้งในชนบทและในเมืองทั้งผู้นำทางจิต วิญญาณ ผู้นำอาวุโส ผู้นำทางการเกษตร ผู้นำสตรี เยาวชน เหล่านี้เป็นทรัพยากรที่ไม่มีวันหมดสิ้น เป็นบุคคลที่มีความสามารถระดับหนึ่งและมีความพร้อมที่จะปรับตัวเข้าสู่ความร่วมมือระหว่าง องค์การกับองค์กร เครือข่ายกับเครือข่าย

รูปแบบที่สี่ ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ สามารถนำมาเป็นปัจจัยสำคัญในการ พัฒนา อุตสาหกรรมและใช้ในการสร้างฐานอาชีพ ฐานเศรษฐกิจ ฐานการมีชีวิตรอดของชุมชน

รูปแบบที่ห้า กองทุนสาธารณะของชุมชน (Social fund) อาทิ กองทุนฌาปนกิจ ฌาปนคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ ฌาปนคารควาย เป็นต้น เป็นการจัดการทุนที่เป็นทุนางเศรษฐกิจที่เป็น ทั้งปัจจัยการผลิตและปัจจัยการดำรงชีวิต

เช่นเดียวกับการให้ความหมายของคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคม แห่งชาติ (2548, น. 12-17) ที่มองว่า ทุน คือ พลังที่มีอยู่ในชุมชน และสังคม ซึ่งเกิดจากการรวมตัว ของกลุ่มคนเพื่อที่จะอยู่ร่วมกัน ทำงานร่วมกัน บนพื้นฐานความไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคมไทย โดยผ่านองค์ประกอบ ที่สำคัญ 3 ทุน คือ ทุนมนุษย์ ทุนทาง ภูมิปัญญาและวัฒนธรรม ทุนที่เป็นสถาบันประกอบด้วย 3 สถาบันหลัก คือ สถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันศาสนา และสถาบันครอบครัว สถาบันสำคัญในสังคม อาทิ สถาบันการศึกษา สถาบันทาง การเมือง องค์กรต่าง ๆ อาทิ องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน องค์กรประชาชน ภาคธุรกิจ เอกชน สื่อมวลชน สถาบันเหล่านี้จะมีบทบาทสนับสนุนให้เกิดพลังของคนในชุมชน ในสังคม รวมถึงการออกกฎระเบียบของสังคมทำให้สังคมอยู่ร่วมกันได้ ซึ่งผู้ศึกษาเข้าใจว่าหากเราสามารถ นำพลังความเชื่อมโยง เป็นเหตุเป็นผลกัน ที่แฝงอยู่ในรูปทุนต่าง ๆ เหล่านี้มาช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็ จะทำให้ทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนพาเราไปสู่จุดหมายปลายทางได้

4. มิติที่เป็นวิถีคิดและระบบความรู้

ผู้ที่มองทุนทางสังคมในประเด็นนี้ คือ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างถึงใน วรุฒิ โรมรัตนพันธ์, 2548, น. 41) ที่มองว่าทุนทางสังคมว่าเป็นวิถีคิด และระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความเป็นชุมชน เช่น การจัดการทรัพยากร การจัดระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันในสังคมชุมชน ไม่ว่าจะจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยวิถีคิดเชิงซ้อน และเกี่ยวข้องกับเรื่องระบบความรู้/ภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยกฎเกณฑ์มากำกับการใช้ความรู้นั้น ซึ่งอาจเป็นในรูปของจารีต กฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ทางสังคม พร้อมกันนั้นต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ เช่น การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ การจัดการทุน เป็นต้น

5. มิติที่เป็นระบบและกระบวนการทางสังคม

มิตินี้มองทุนทางสังคมในลักษณะของความเชื่อมโยงกันระหว่างวิถีคิดที่นำไปสู่การปฏิบัติจนถึงผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น ผู้ที่เสนอมุมมองนี้คือ วรุฒิ โรมรัตนพันธ์ (2548, น. 45) กล่าวว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของระบบคิด และอยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจกัน ความสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีจารีต และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระเบียบเศรษฐกิจสังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กระบวนการทุนทางสังคมเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบภายในชุมชน/องค์กร ที่เป็นปัจจัยภายใน และองค์ประกอบภายนอกที่ถือเป็นปัจจัยแวดล้อม ที่ส่งผลกระทบต่อระบบคิด รูปแบบ/แนวทาง/วิถีปฏิบัติ ผลลัพธ์ และผลกระทบที่แสดงออกถึงประสิทธิผล ประสิทธิภาพ การกระจายทรัพยากร และเกิดพลังในชุมชน

การจัดนิยามความหมายของคำว่าทุนทางสังคมของนักวิชาการแต่ละท่านให้อยู่ในมุมมอง/ มิติใดนั้น ผู้ศึกษาพิจารณาจากการที่นักคิดให้ความสำคัญ/ ความสนใจไปที่ตัวใดมากที่สุด แล้วสิ่งนั้นนำไปสู่อะไร กล่าวคือ

ทุนในมิติที่เป็นทุนของชุมชน/ ทุนสาธารณะ นักวิชาการแต่ละท่านให้ความสำคัญ/สนใจไปที่สิ่งที่มีอยู่แล้วและถือเป็นมรดกของแต่ละชุมชน อาทิ ทรัพยากรธรรมชาติ ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น วัฒนธรรมประเพณี ฯลฯ สิ่งเหล่านี้หากคนในชุมชนใช้สอยในทางที่ถูก จะทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างเป็นสุข และพึ่งตนเองได้ การมองในมิตินี้มีลักษณะเด่นอยู่ที่ทำให้เกิดความเข้าใจในเรื่องของทุนทางสังคมง่ายขึ้น เพราะชี้ให้เห็นในลักษณะที่เป็นรูปธรรม แต่ก็ต้องให้ความสำคัญกับการอธิบายถึงการนำทุนทางสังคมนี้ไปใช้ด้วยว่าเมื่อใดที่ทุนของชุมชน/ ทุนสาธารณะเหล่านี้จะกลายเป็นทุนทางสังคม วรุฒิ โรมรัตนพันธ์ (2548, น. 71-73) อธิบายว่าทุน

ของชุมชน/ ทูนาสาธารณะ จะเป็นทูนาทางสังคมได้ก็ต่อเมื่อคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและนำไปใช้ เอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้

ทูนาทางสังคมในมิติที่เป็นความสัมพันธ์ทางสังคม นักคิดแต่ละท่านให้ความสำคัญ/ ความสนใจไปที่การปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันของปัจเจก กลุ่ม องค์กร เครือข่าย ที่ต้องแสดงออกบน พื้นฐานของเจตนาที่ดี การแสดงออกลักษณะนี้จะนำไปสู่การร่วมมือร่วมใจกันฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ ได้ การอธิบายในลักษณะนี้จะเน้นไปที่ความเป็นชุมชน/ วิถีชีวิตดั้งเดิมของสังคมไทย ที่คนมีความคุ้นเคยกับวิถีชีวิตในลักษณะที่ทำให้มองภาพได้ชัดเจน และเข้าใจทูนาทางสังคมไทยได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นด้วยว่าทุกคนมีความใกล้ชิดกับคำว่าทูนาทางสังคมอยู่แล้ว จากการใช้ชีวิตประจำวัน เช่น การมีน้ำใจต่อเพื่อนบ้าน การติดต่อสัมพันธ์กับคนในครอบครัว เป็นต้น

ทูนาทางสังคมในมิติที่เป็นพลังทางสังคม นักคิดแต่ละท่านให้ความสำคัญ/ความสนใจไปที่ผลลัพธ์ของทูนาทางสังคม นั่นก็คือพลังที่เกิดขึ้นในชุมชน/สังคมนั่นเอง การอธิบายในลักษณะนี้ กระตุ้นให้คนเห็นอกเห็นใจและเห็นความสำคัญกับแนวคิดนี้มากขึ้น เพราะชี้ให้เห็นถึงความสามารถในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ภายใต้วิกฤตการณ์ที่เกิดขึ้น ให้สามารถอยู่รอดและพึ่งตนเองได้ด้วยพลังอันเกิดจากทูนาทางสังคมนี้

ทูนาทางสังคมในมิติที่เป็นวิถีคิดและระบบความรู้ นักคิดในมุมมองนี้ให้ความสำคัญ/ ความสนใจไปที่ วิถีคิดที่ดีของคน หากคนเริ่มต้นด้วยการมีวิถีคิดที่ดีที่ถูกต้อง ก็จะไปสู่การปฏิบัติและผลลัพธ์ที่ดี

ทูนาทางสังคมในมิติที่เป็นระบบ/กระบวนการทางสังคม นักคิดให้ความสำคัญไปที่ ความพยายามในการอธิบายทูนาทางสังคม อย่างเป็นระบบและเชื่อมโยงกัน การอธิบายลักษณะนี้ ช่วยให้เข้าใจถึงการทำงานของทูนาทางสังคมอย่างครบถ้วน เริ่มจากวิถีคิด สู่อุปนิสัยและเกิดผลลัพธ์ในที่สุด

การนิยามทูนาทางสังคมในมุมมอง/มิติดังกล่าว ไม่ได้ตัดสินว่าสิ่งใดผิดถูก สิ่งใดมาก่อนมาหลัง และสำคัญที่สุด แต่ทุก ๆ มุมมองมีหลักการพื้นฐานเดียวกันคือ ต้องเป็นการปฏิบัติต่อกันด้วยเจตนาที่ดี ถูกทำนองคลองธรรม มุ่งประโยชน์ส่วนรวม นำไปสู่สังคม/ชุมชนดำรงอยู่ได้ ภายใต้วิกฤตอย่างเข้มแข็งพึ่งตนเองได้

จากที่กล่าวมาเป็นการให้ความหมายทูนาทางสังคมของนักวิชาการไทยและต่างประเทศ ในส่วนของผู้ศึกษาให้ความหมายของทูนาทางสังคมว่า หมายถึงสิ่งที่เป็นรูปธรรม อันได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งที่เป็นนามธรรม อันได้แก่ เรื่องของวัฒนธรรม ความรู้ สติปัญญา และจิตใจ ที่ส่งผลต่อภาพคิดของคนในชุมชนและปฏิบัติออกมาในลักษณะที่ไว้วางใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน สามัคคีกัน ตลอดจนรวมตัวกันเป็นกลุ่ม องค์กร หรือเครือข่าย ร่วมมือกัน

ดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาชุมชนของตนเอง รวมทั้งการได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือจากองค์กรภายนอก ในการช่วยเพิ่มศักยภาพการจัดการตนเองของชุมชนด้วย

นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงทุนทางสังคมที่เป็นเสมือนทุนเดิมของสังคมไทย ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อที่ดีในการนำไปประยุกต์ใช้ความหมายของเรื่องต่าง ๆ คือ มิติทางวัฒนธรรม เป็นสิ่งที่ชุมชนพยายามจะรื้อฟื้นขึ้นมา เพราะมีนัยสำคัญทางสังคมเพื่อประโยชน์ของชุมชนในแง่ของการปลูกจิตสำนึก หรือรักษาสำนึกของชุมชน และเครือข่ายของชุมชนที่ต้องสัมพันธ์กันในการดำรงชีวิต และมักเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรที่ชุมชนต้องอิงอาศัย ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำลำคลอง ป่าต้นน้ำ ทะเล โดยจะเห็นได้จากมิติของความสัมพันธ์ผ่านงานบุญ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เตือนให้รู้ว่าชีวิตเราที่อยู่มาได้ เพราะสำนึกในคุณค่าของทรัพยากรและร่วมกันรักษา อีกทั้งยังมีความหมายในแง่ที่เป็นการยืนยันในคุณค่าหรือกฎเกณฑ์ทางสังคมบางอย่าง เช่น กฎเกณฑ์ข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรส่วนรวมร่วมกัน เป็นต้น

ส่วนการระดมทุนเพื่อสังคม อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) กล่าวว่า ทุนทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานทางความคิดและอุดมการณ์ของระบบสวัสดิการในสังคมไทยนั้น อยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการคือ (1) การต่างตอบแทนกัน (reciprocity) (2) หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ซึ่งเป็นการมองมิติของการจัดการกับวิถีชุมชน ทุนทางสังคมได้ถูกยอมรับว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย และถูกนำมาใช้ในมิติที่หลากหลาย ซึ่งมีทั้งมิติที่กว้างขวางครอบคลุมในสิ่งที่เป็นรูปธรรม อันได้แก่เรื่องของทรัพยากร ธรรมชาติ และมิติที่เป็นนามธรรมได้แก่ เรื่องของวัฒนธรรม ความรู้ สติปัญญา และจิตใจ ทุนทางสังคมอาจจะมองในมิติของระบบคิด และวิถีปฏิบัติที่เป็นกระบวนการ ส่วนระบบความสัมพันธ์ของคนที่ถูกมองว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคมนั้น อาจจะมีความสัมพันธ์ในแนวราบหรือแนวตั้งที่เกิดขึ้นในชุมชน ทั้งระดับปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย ซึ่ง ทุนทางสังคมสามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้

องค์ประกอบของทุนทางสังคม

องค์ประกอบของทุนทางสังคม สามารถนำมาจัดหมวดหมู่ และสรุปลักษณะที่สำคัญ ๆ ไว้ 2 กลุ่มด้วยกัน (วรวิมล โธมัสตันพันธ์, 2548, น. 51-61) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. การมองในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ (Structural/functional based) องค์ประกอบของทุนทางสังคมในเชิงโครงสร้างและหน้าที่จะอธิบายในรูปของระบบและกระบวนการทำงานของทุนทางสังคม (ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และสภาพแวดล้อม)

Bain and Hicks แบ่งทุนทางสังคมออกเป็น 2 ระดับ คือ ระดับมหภาค (macro) และระดับจุลภาค (micro)

ระดับมหภาค ทุนทางสังคมจะครอบคลุมบริษัทขององค์กร หรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ภายใต้โครงสร้างแบบเป็นทางการ อาทิ รูปแบบของการปกครอง แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย ระบบความคิด ความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎหมาย ระดับของการกระจายอำนาจ และระดับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย (ทั้งหมด คือ สภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อระดับจุลภาค)

ระดับจุลภาค ทุนทางสังคม เป็นศักยภาพของการรวมตัวขององค์กรในแนวนอนรวมทั้งเครือข่ายในการพัฒนา ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

- เรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิถีคิด (ระบบคิด) ความเข้าใจและการเรียนรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของประชาชน จะอยู่ในรูปของความเชื่อ ทศนคติ พฤติกรรม บรรทัดฐานทางสังคม และการให้คุณค่า

(ความไว้วางใจ ความสามัคคี การต่างตอบแทน) คุณค่าเหล่านี้ถือเป็นค่านิยมร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และถือเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้ส่วนรวมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

- เรื่องของโครงสร้าง (วิถีปฏิบัติ) จะสะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบและระดับการปฏิบัติของสถาบันท้องถิ่น ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่สามารถสนองต่อการทำให้ชุมชนเกิดการพัฒนาศักยภาพในลักษณะดังกล่าว เช่น กระบวนการตัดสินใจที่มีความโปร่งใส การมีผู้นำที่รับผิดชอบ และมีการปฏิบัติโดยผู้คนในชุมชนเอง เพื่อสนองต่อประโยชน์ของส่วนรวม

2. การมองในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ (Integration/result based) องค์ประกอบของทุนทางสังคมในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ จะนำเสนอในลักษณะเป็นภาพรวมหรือมีการบูรณาการของสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น

จากการประมวลของผู้ศึกษาทุนทางสังคมมีองค์ประกอบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. ศาสนธรรม หรือหลักธรรมในศาสนา เป็นเครื่องชี้แนะบุคคลให้มีความรัก ความห่วงใย ความเอื้ออาทรต่อกัน เช่น ในพระพุทธศาสนาที่มุ่งสอนให้คนละเว้นความชั่ว ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นเป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นทุนที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับสังคม

2. สำนึกในท้องถิ่น การที่บุคคลในชุมชนมีจิตสำนึกต่อชุมชนและท้องถิ่นของตนปรารถนาที่จะเห็นการพัฒนาชุมชนที่ตนเองอาศัยอยู่เป็นไปอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ จึงมีความตั้งใจและร่วมแรงร่วมใจในการร่วมกันโดยยึดส่วนรวมเป็นใหญ่

3. ภูมิปัญญาท้องถิ่นและกระบวนการเรียนรู้ ที่ชุมชนสรรค์สร้างและสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น ภูมิปัญญาด้านการเกษตรกรรม แพทย์พื้นบ้าน ศิลปหัตถกรรม เป็นต้น มาประยุกต์ใช้ในการสร้างและจัดการเกี่ยวกับการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม

4. ทรัพยากรบุคคล หรือปราชญ์ชาวบ้าน ได้แก่ การนำบุคคลที่เป็นผู้นำ พระสงฆ์ ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ความเข้าใจในปรากฏการณ์และศาสตร์ต่าง ๆ มาให้ความรู้และถ่ายทอดความรู้แก่ชุมชน ปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

5. ทูตทางทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ทรัพยากรในท้องถิ่น ทั้งดิน น้ำ ป่า ภูเขา ที่สามารถนำมาใช้สอยให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด พร้อมมีกระบวนการจัดการทรัพยากรบุคคลอย่างเหมาะสม

6. สถาบันชุมชน ได้แก่ จารีตประเพณี วัฒนธรรม จิตสำนึกร่วม ที่ควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่าและระบบความคิดที่เป็นอยู่

7. โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เพื่อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลเอื้ออาทรกัน ไว้วางใจซึ่งกันและกัน เช่น ระบบครอบครัว สถาบันผู้อาวุโส ระบบการเอามื้อเอางแรงในทุกภาค การผูกเสี่ยว เป็นต้น

8. กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ที่จะดำเนินกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาชน ประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายภาคประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการที่ดำเนินการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในประเด็นต่าง ๆ เป็นต้น

การทำความเข้าใจในองค์ประกอบของทุนทางสังคม มีความสำคัญต่อการนำไปวิเคราะห์ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของชุมชน เพราะการเข้าใจทุนทางสังคมในองค์ประกอบเชิงโครงสร้างหน้าที่ ช่วยให้ผู้ศึกษาสามารถพิจารณาทุนทางสังคมได้รอบคอบมากขึ้นในระดับต่าง ๆ ของทุนทางสังคม แต่ละระดับประกอบไปด้วยเนื้อหาสาระอะไรบ้างและแต่ละระดับมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างไร ส่วนการทำความเข้าใจทุนทางสังคม ในองค์ประกอบเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ ช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจถึงรายละเอียดขององค์ประกอบแต่ละตัว เป็นประโยชน์ต่อการนำไปใช้เทียบเคียงและจัดหมวดหมู่ของสิ่งที่มีอยู่ในพื้นที่ศึกษาได้อย่างถูกต้องมากขึ้น

รูปแบบของทุนทางสังคม

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (2545, น. 18-19) มองรูปแบบของทุนทางสังคมที่มีอยู่หลากหลายในสังคมไทยได้ดังนี้

1. วัฒนธรรมชุมชน ซึ่งถือได้ว่าเป็นสิ่งที่ผูกพันแนบกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อและจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับบุคคลในระดับปัจเจกบุคคลชนเผ่าและเชื้อชาติ ได้แก่ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ ตามแต่ละเชื้อชาติ เช่น ประเพณีการกินเจของชาวจีน ที่ช่วยให้คนตั้งอยู่ในศีลธรรมและดำเนินชีวิตอย่างสมถะ ในบางพื้นที่มีความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีส่วนช่วยรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้และแหล่งน้ำไว้ได้อย่างสมบูรณ์ เป็นต้น

2. กฎ/จารีตประเพณี ถือว่าเป็นลักษณะเฉพาะของชุมชนท้องถิ่น ที่หล่อหลอมจากประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่ง เป็นสำนึกร่วมของคนในชุมชนที่มุ่งสร้างระบบขึ้นมาเพื่อดูแลควบคุมชุมชนให้ดำเนินชีวิตไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดที่ดีของคนในชุมชนนั้น ๆ

3. ภูมิปัญญาท้องถิ่น ถือว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสั่งสมมา เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม การแพทย์พื้นบ้าน ศิลปหัตถกรรม และการดูแลทรัพยากรธรรมชาติ องค์ความรู้เหล่านี้กลั่นกรองผ่านประสบการณ์ที่ละเอียดลึกซึ้ง และแนบแน่นกับธรรมชาติอย่างแท้จริง

4. ระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดสรรทรัพยากรของชุมชน ได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ โบราณวัตถุ ซึ่งถือเป็นมรดกตกทอดจากบรรพบุรุษ คนรุ่นหลังมีหน้าที่ต้องปกป้องรักษาทั้งแหล่งน้ำ ผืนดิน ผืนป่า แร่ธาตุที่เกี่ยวข้องกับวิถีแห่งการดำรงชีพของชุมชนเกษตรกรรม

5. ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีลักษณะของระบบครอบครัว/เครือญาติ ที่มีความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่กัน ช่วยเหลือเกื้อกูลในยามตกทุกข์ได้ยาก เช่น ระบบเอื้อเอื้อแรงกัน การลงแขกเกี่ยวข้าว ความสัมพันธ์อันอบอุ่นนี้ จะเป็นโครงสร้างอันสำคัญที่จะยึดโยงชุมชนไว้ในเข้มแข็งไม่แตกสลายโดยง่าย

6. ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง ได้แก่ (1) พระ ผู้อาวุโส ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้าน บุคคลเหล่านี้มีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านในด้านต่าง ๆ เช่น การเสริมสร้างภูมิปัญญาท้องถิ่นและการพึ่งตนเองอันเป็นเงื่อนไขของความเข้มแข็งของชุมชน (2) กลุ่มองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นการรวมกลุ่มทางความคิด กลุ่มอาชีพ กลุ่มศาสนาเพื่อทำกิจกรรมเกิดประโยชน์แก่ชุมชน เช่น กลุ่มแม่บ้านทอผ้า คณะกรรมการรักษาดำเนินน้ำ องค์กรพัฒนาเอกชนเหล่านี้ ถือเป็นกลุ่มในภาคประชาคมที่สามารถขยายเครือข่ายให้กว้างขวางและเข้มแข็งต่อไป

จากการศึกษารูปแบบทุนทางสังคมที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า รูปแบบทุนทางสังคมคือ สิ่งที่มีอยู่ในชุมชนที่มีอยู่ในลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของจิตวิญญาณ ภูมิปัญญา กฎ/จารีต ประเพณี ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบกรรมสิทธิ์ด้านทรัพยากร การจัดการกองทุน ต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมทั้งสิ้น ในการครั้งนี้รูปแบบทุนทางสังคมเกิดจากการระบบ ความสัมพันธ์ที่เกิดจากความหลากหลายของรูปแบบทุนทางสังคมที่จะนำมาขับเคลื่อนกิจกรรม ในการดำเนินกิจกรรมของกองทุนชุมชน

กระบวนการทุนทางสังคม

ผู้ศึกษาทำความเข้าใจกระบวนการทุนทางสังคม เพื่อนำไปใช้วิเคราะห์ปรากฏการณ์ ต่าง ๆ ที่ปรากฏในพื้นที่อย่างเป็นระบบ และอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ได้อย่างเชื่อมโยง เป็น เหตุเป็นผลกัน โดย กระบวนการทุนทางสังคมนั้น วรูวูมิ โรมรตันพันธ์ (2549, น. 183-185) แบ่ง ออกเป็น 2 ส่วนได้แก่

1. ส่วนที่เป็นกระบวนการประกอบด้วย

1.1 ส่วนที่เป็นระบบคิด เป็นส่วนที่มีความเป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าวมี ทั้งส่วนที่มีมาแต่ดั้งเดิม ได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่ปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชน ได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต และระบบคิดที่มาจากสิ่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งรวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระหลักที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าว ได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน และมีความสามัคคี เป็นต้น

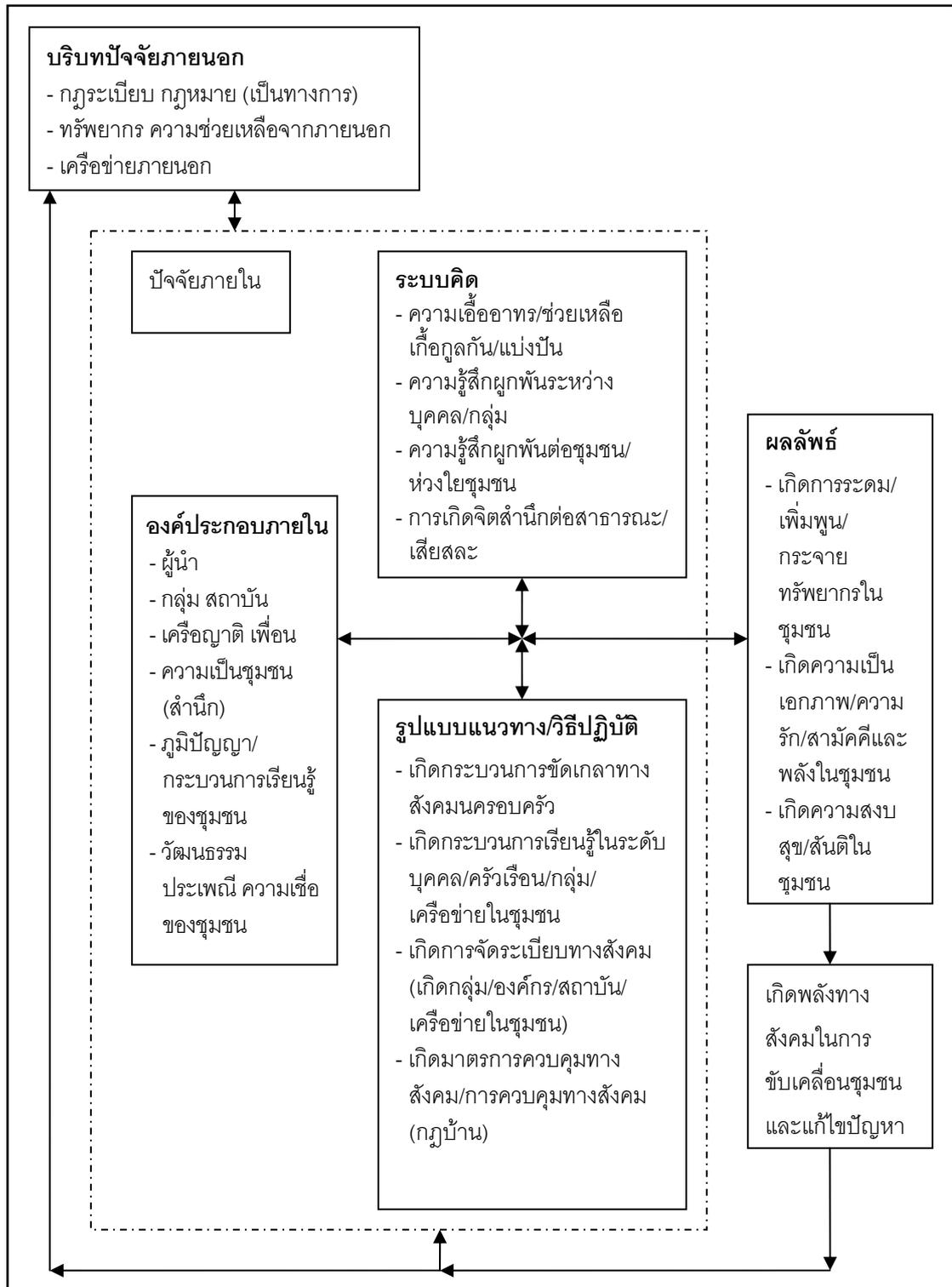
1.2 ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ เป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคิด หมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชน มีระบบคิด เกี่ยวกับค่านิยมในการ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิดดังกล่าวก็จะส่งผลให้สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทร และมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

1.3 ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ เป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิกมีระบบคิดและ วิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าวอาจอยู่ในรูปของทรัพยากรหรือทุนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็น ประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปของกองทุนชุมชน) ทุนมนุษย์ (การลงแขกเอาแรง ช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็นของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (มีความรู้ที่เป็นภูมิ ปัญญาของชุมชน) โดยที่ทรัพยากรหรือทุนต่าง ๆ เหล่านี้เป็นของชุมชนหรือเป็นของสาธารณะที่ สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงและมาใช้ประโยชน์ได้

2. ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ ได้แก่ ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรม (เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก บุคลากร หรือนักวิชาการจากภายนอก) รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีผลต่อระบบคิดและวิธีปฏิบัติภายในกลุ่มองค์กร สถาบัน และชุมชน

จากการศึกษาแนวคิดทุนทางสังคม ทั้งความเป็นมา ความหมาย รูปแบบ และกระบวนการทุนทางสังคมที่กล่าวมาทำให้ทราบว่า ทุนทางสังคม คือ พลังที่มีอยู่ในชุมชน เป็นทุนเดิมของชุมชนที่สามารถนำมาช่วยให้ปัญหาวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ได้รับการแก้ไขฟื้นฟูให้เบาบางลง ซึ่งเป็นการหันมามองคุณค่าที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มคนหรือบุคคลที่มีจิตสำนึก มีความสามารถที่แสดงออกมา องค์กรประกอบทางภูมิปัญญาที่มีการสั่งสมมาและถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นด้วยการเรียนรู้ของชุมชน องค์กรประกอบทางทรัพยากรธรรมชาติที่หนุนให้องค์ประกอบด้านต่าง ๆ มีศักยภาพในการใช้งาน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า “กระบวนการทุนทางสังคม” คือ กระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมจากรากฐานของชุมชน ซึ่งการนำทุนทางสังคมมาใช้ในบริบทของการดำเนินกิจกรรมของกองทุนชุมชนทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมในสังคม ดังนั้น การที่จะประยุกต์ใช้แนวคิดทุนทางสังคมในการจัดการกองทุนชุมชนกับการพัฒนาชุมชนจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจ ทั้งนี้ เพราะสาเหตุที่สำคัญของการจัดการกองทุนชุมชนกับการพัฒนาชุมชน ได้แก่ การขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน การแบ่งปันทรัพยากรของชุมชน รวมทั้งการขาดความเป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากรในสังคม

ภาพที่ 2.1
กระบวนการทุนทางสังคม

ที่มา: วรวิมล โรมรัตนพันธ์, 2550, น. 17

แนวคิดเกี่ยวกับการจัดตั้งกลุ่ม และสหกรณ์

นักจิตวิทยาสังคมส่วนใหญ่ ให้ความหมายของกลุ่มว่า หมายถึง การที่บุคคลตั้งแต่สองคนขึ้นไปมารวมกันสนใจประพฤติกปฏิบัติในสิ่งที่เป็นปทัสถาน และจุดมุ่งหมายร่วมกัน โดยที่ต่างก็มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันด้วย ทั้งนี้ สามารถแยกประเภทของกลุ่มตามลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. กลุ่มปฐมภูมิ (Primary group) เป็นกลุ่มขนาดเล็กที่สมาชิกมีความรู้จักคุ้นเคยกันเป็นอย่างดี มีความสนใจร่วมกัน รวมทั้งมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างแน่นแฟ้นทางด้านจิตใจ โดยไม่มีผลประโยชน์อื่นใดเป็นเครื่องตอบแทน อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกจะเป็นเครื่องชี้ว่ากลุ่มจะเป็นกลุ่มปฐมภูมิหรือไม่ บางครั้งแม้จะเป็นกลุ่มขนาดเล็กก็จริง แต่สมาชิกไม่สนิทสนมกันมากนัก ก็จัดเป็นกลุ่มปฐมภูมิไม่ได้

2. กลุ่มทุติยภูมิ (Secondary group) เป็นกลุ่มที่สมาชิกมีความสัมพันธ์กันน้อยก็ ตาม รวมกันอยู่ได้เนื่องจากมีผลประโยชน์เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้ง การติดต่อสัมพันธ์กันมักจะเป็นทางการ เป็นไปตามระเบียบกฎเกณฑ์ จำนวนสมาชิกมีมาก และมีสถานภาพที่แตกต่างกันไป เช่น กลุ่มร่วมอาชีพ สมาคม หรือสถาบันราชการต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากกลุ่มปฐมภูมิเป็นกลุ่มที่รวมกันขึ้นด้วยภาวะทางจิตใจ ไม่ค่อยยึดผลประโยชน์ส่วนตนมากนัก จึงเป็นกลุ่มที่มีผลต่อสังคมเป็นอย่างมาก และอาจจะซ่อนอยู่ในกลุ่มทุติยภูมิ ฉะนั้น ผลการปฏิบัติงานของกลุ่มปฐมภูมิมิมีส่วนช่วยให้กิจการของกลุ่มทุติยภูมิดีขึ้นได้ (ฉลอง ภิรมย์รัตน์, 2521, น. 2-6)

ขณะที่ ปรียาพร วงศ์อนุตรโรจน์ (2528, น. 79-80) ได้อธิบายถึงประเภทของกลุ่มที่ค่อนข้างคล้ายคลึงกับแนวคิดของฉลอง ภิรมย์รัตน์ แม้จะเรียกชื่อไม่เหมือนกัน และมีรายละเอียดแตกต่างกันออกไปบ้าง โดยกล่าวว่ากลุ่มแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่

1. กลุ่มรูปนัย (Formal group) เป็นกลุ่มที่มีกฎเกณฑ์และแนวทางอย่างมีระเบียบและแบบแผน มีสมาชิกมาก เป็นลักษณะของสมาคม องค์การสโมสร มีความคุ้นเคยและการพูดจากันไม่ทั่วถึง และมีการดำเนินงานที่มีขั้นตอน มอบหมายหน้าที่ให้สมาชิก การเข้ากลุ่มจะมีหลักเกณฑ์ในการปฏิบัติ เช่น การวางวาระตามหัวข้อประชุม การสัมมนา

2. กลุ่มอรูปนัย (Informal group) เป็นกลุ่มที่เป็นการจัดกลุ่มแบบกันเองของสมาชิกเกิดขึ้นในลักษณะที่ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว ไม่มีพิธีรีตอง เป็นความชอบพอกัน และไม่มีรูปแบบของผู้นำ เช่น การพบปะสังสรรค์ระหว่างเพื่อนฝูง วงหมากรุก ซึ่งเป็นไปตามสบายตามความสะดวกของสมาชิก

แต่ไม่ว่ากลุ่มจะอยู่ในรูปแบบใด การศึกษาถึงกระบวนการของการรวมกลุ่มนั้น จำเป็นที่จะต้องพิจารณาถึงจุดมุ่งหมายของการรวมกลุ่ม ดังแนวคิดของ หลอง ภิมย์รัตน์ (2521, น. 7, 44) ที่กล่าวว่ากลุ่มทุกกลุ่มจะต้องมีจุดมุ่งหมายของกลุ่ม เพราะการมารวมกลุ่มก็เพื่อจุดมุ่งหมายที่ตรงกัน โดยมีสัมพันธกิจ และกิจกรรมร่วมกันทำให้เกิดกลุ่มขึ้น ความมุ่งหมายโดยส่วนรวมของสมาชิกจึงเป็นความมุ่งหมายของกลุ่ม ทั้งนี้ สาเหตุอื่น ๆ ซึ่งทำให้บุคคลเข้าเป็นสมาชิกกลุ่ม ได้แก่ ความชอบพอเป็นส่วนตัวกับสมาชิกคนอื่น ความพอใจในกิจกรรมของกลุ่ม สหกรณ์ถือเป็นองค์กรของชุมชนประเภทหนึ่งที่แตกต่างกันจากองค์กรของชุมชนประเภทอื่น ๆ เนื่องจากเป็นลักษณะการรวมกลุ่มที่เน้นทำหน้าที่ทางเศรษฐกิจให้กับสมาชิก โดยที่สมาชิกของสหกรณ์มักเป็นกลุ่มคนทั่ว ๆ ไปที่มีแรงจูงใจให้เข้ามาร่วมกันด้วยผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคม (Esman & Uphoff, 1984, pp. 61-62, 64-65) และสหกรณ์ยังเป็นองค์กรชุมชนที่ก่อให้เกิดเงื่อนไขเบื้องต้นที่จำเป็นต่อการปกครองตนเอง และรับผิดชอบตนเองของสมาชิก (Dulfer, 1977, p. 73)

นอกจากนั้น สหกรณ์เป็นองค์กรที่มีความจำเป็นต่อชาวบ้านผู้ยากจน ดังที่ Peter T. Jones ได้ศึกษาถึงการพัฒนาชุมชนของคนชนชั้นรากหญ้าในสาธารณรัฐโดมินิกัน ทำให้เห็นถึงความสำคัญของสหกรณ์ ในฐานะที่ส่งผลให้ชาวบ้านผู้ยากจนบรรลุถึงความสำเร็จในสิ่งที่พวกเขาไม่สามารถทำได้เพียงลำพังคนเดียว เพราะสหกรณ์ทำให้สมาชิกสามารถเข้าถึงแหล่งสินเชื่อ การร่วมกันซื้อรถแทรกเตอร์ การลดต้นทุนวัตถุดิบ ตลอดจนการขายตลาดของพวกเขา (Esman & Uphoff, 1984, pp. 7-8)

อย่างไรก็ตาม การจัดตั้งกลุ่ม หรือองค์กรใด ๆ ของชาวบ้าน มักจะมีความหวัง หรือจุดมุ่งหมายของสมาชิกที่มีต่อองค์กรนั้น ๆ สำหรับองค์กรอย่างสหกรณ์ก็เป็นเช่นเดียวกัน ดังที่ Schrader, Lee F. และ Goldberg Ray Allan (1975, p. 9) กล่าวว่าชาวนามองกิจกรรมของสหกรณ์ในฐานะที่เป็นวิธีการไปสู่การขจัดความไม่เท่าเทียมกันในการแข่งขัน เนื่องจากไม่ว่าจะอยู่ในฐานะผู้ชาย หรือผู้ชาย ชาวนามักประสบปัญหาเกี่ยวกับหน่วยธุรกิจที่ใหญ่กว่ามาก ซึ่งกระทำการหลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นพฤติกรรมอันก่อให้เกิดการแข่งขันที่ไม่สมบรูณ์อย่างแท้จริง

ด้วยเหตุนี้เอง องค์กรชุมชนอย่างสหกรณ์จึงเกิดขึ้นมาพร้อมกับการคาดหวังในเรื่องผลประโยชน์ที่สมาชิกมีต่อสหกรณ์ ขณะเดียวกันสมาชิกก็จะคาดคะเนถึงความไม่แน่นอนของการที่จะได้รับผลประโยชน์บางอย่างเช่นกัน ดังนั้น สหกรณ์ในบางแห่งจึงต้องให้สมาชิกประกาศเจตนารมณ์ร่วมกันในการที่จะทำงานหนักเพื่อสหกรณ์ (Eberhard Dulfer, 1977, p. 69)

แม้ว่าการรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมบางชนิดจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่เกษตรกรมากกว่า การที่เกษตรกรต่างคนต่างขายให้พ่อค้า แต่การที่กลุ่มจะอยู่รอดหรือไม่ ยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไข 2

ประการ คือ ความสามารถในการแข่งขันกับพ่อค้าเพื่อรักษากำไรของตนไว้ และความสามารถในการดำเนินธุรกิจอย่างมีประสิทธิภาพ แม้ธุรกิจบางอย่างจะให้กำไรสูง แต่ถ้าต้นทุนสูง ก็ย่อมขาดทุนได้ (กนก คติการ และ พีรรัตน์ อังกูรรัตน์, 2538, น. 30) ทั้งนี้ องค์การชุมชนจะประสบความสำเร็จต่อเมื่อการร่วมมือกันนำมาซึ่งผลประโยชน์ชัดเจน และองค์กรนั้นเลือกกิจกรรมที่อาศัยช่องว่างในตลาด (market niche) นั้นหมายความว่ากลุ่มจะต้องสามารถทำธุรกิจภายใต้ระบบตลาดได้ ไม่ใช่ปฏิเสธกลไกตลาด อย่างไรก็ตาม องค์การชุมชนจะมีภารกิจสองประการ คือ

1. จะต้องสามารถดำเนินธุรกิจแข่งกับตัวละครอื่น ๆ ในระบบเศรษฐกิจได้ ภายใต้สภาวะการแข่งขัน ซึ่งหมายความว่า จะต้องมีความคิดสร้างสรรค์พอที่จะหาช่องว่างในตลาดได้

2. มีอุดมการณ์ที่จะทำเพื่อส่วนรวมโดยซื่อสัตย์สุจริต ภายใต้ระบบที่โปร่งใส และได้รับการตรวจสอบจากเหล่าสมาชิกอยู่ตลอดเวลา

ทั้งนี้ ในการที่องค์กรชุมชนจะสามารถก่อให้เกิดการพัฒนาชุมชนขึ้นได้นั้น มีปัจจัยที่เข้ามามีอิทธิพลมากมาย (Milton J. Esman และ Norman T. Uphoff (1984, pp. 68-69) ได้สรุปถึงตัวแปรสำคัญ 5 อย่าง ที่มีผลกระทบต่อการทำงานขององค์กรชุมชน รวมทั้งตัวแปรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง อันได้แก่

1. ตัวแปรทางด้านสิ่งแวดล้อม เช่น สภาพภูมิประเทศ, บรรทัดฐานของสังคม, คักยภาพของระบบราชการ ฯลฯ

2. ตัวแปรทางด้านโครงสร้าง เช่น โครงสร้างการตัดสินใจทั้งแนวตั้งและแนวนอน, ความสัมพันธ์ที่เป็นทางการ, ส่วนประกอบของสมาชิก ฯลฯ

3. ตัวแปรทางด้านกลไก เช่น การวางแผนและวางเป้าหมาย, การระดมทรัพยากร, ความเชื่อมโยงอย่างครบวงจรของการให้บริการ ฯลฯ

4. ตัวแปรทางการมีส่วนร่วม เช่น การเลือกผู้นำ, การให้ความช่วยเหลือด้านแรงงาน, การจัดการด้านการเงิน ฯลฯ

5. ตัวแปรทางการดำเนินงาน เช่น การเติบโตทางรายได้, การพัฒนาความรู้, ความเท่าเทียมในการเข้าถึงการบริการ, การขจัดความแบ่งแยกเรื่องเพศ, การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในชุมชน ฯลฯ

6. ตัวแปรอื่น ๆ ได้แก่ นโยบายของรัฐบาล, เทคโนโลยีใหม่, ความช่วยเหลือจากต่างชาติ ฯลฯ

การจัดตั้งกลุ่ม หรือองค์กรใด ๆ ของชาวบ้าน มักจะมีความหวัง หรือจุดมุ่งหมายของสมาชิกที่มีต่อองค์กรนั้น ๆ สำหรับองค์กรอย่างสหกรณ์ก็เช่นเดียวกัน ดังที่ Schrader, Lee F. และ

Goldberg Ray Allan (1975, p. 9) กล่าวว่าชาวนามองกิจกรรมของสหกรณ์ในฐานะที่เป็นวิธีการไปสู่การขาดความไม่เท่าเทียมกันในการแข่งขัน เนื่องจากไม่ว่าจะอยู่ในฐานะผู้ขาย หรือผู้ซื้อ ชาวนามักประสบปัญหาเกี่ยวกับหน่วยธุรกิจที่ใหญ่กว่ามาก ซึ่งกระทำการหลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นพฤติกรรมอันก่อให้เกิดการแข่งขันที่ไม่สมบูรณ้อย่างแท้จริง

Norman T. Uphoff & Milton J. Esman (1974, pp. 81-96) ซึ่งได้ศึกษาการพัฒนาชนบทในทวีปเอเชีย สรุปถึงเงื่อนไขเชิงพฤติกรรมที่ทำให้องค์กรชุมชนประสบความสำเร็จ 4 ประการ ได้แก่

1. การมีส่วนร่วม โดยที่สมาชิกมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และเข้าร่วมโครงการที่มีผลกระทบต่อผลประโยชน์ของสมาชิก
2. สถานะของผู้นำ ต้องมีวิธีการได้มา หรือที่มาของผู้นำที่เหมาะสมต่อองค์กรนั้น ๆ แต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้วผู้นำจะมาจากการเลือกตั้ง
3. วิธีการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง ต้องใช้วิธีที่เป็นอิสระจากการเมือง และไม่แบ่งฝักฝ่าย รวมทั้งแก้ปัญหาต่าง ๆ โดยเห็นพ้องกัน ไม่ใช้การบังคับ
4. แนวทางการสร้างองค์กร ต้องใช้ระยะเวลาพอสมควรในการสร้างความสามารถขององค์กร โดยไม่เปลี่ยนแปลงโครงสร้างหรือกระบวนการทำงานบ่อยครั้ง หรือกะทันหันเกินไป ทั้งนี้ องค์กรจะต้องมีเป้าหมาย และกระบวนการที่มั่นคง ต่อเนื่อง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยเรื่อง กองทุนชุมชนกับการพัฒนาชุมชน: กรณีศึกษา กองทุนชุมชนแผ่นดินทองคอรุดตึกวา ม.5 แขวงโคกแฝด เขตหนองจอก จังหวัดกรุงเทพมหานคร มีการค้นคว้างานวิจัยที่เกี่ยวข้องในประเด็น การจัดการกองทุนชุมชน และการพัฒนาชุมชน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ชุตินา ตระกูลไทย (2546, บทคัดย่อ) ทำการศึกษาผลการดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้าน: กรณีศึกษากองทุนหมู่บ้าน บ้านท่าน้ำ ม.3 ต. คลองกิ่ว อ.บ้านบึง จ.ชลบุรี ผลการศึกษาพบว่าผลการดำเนินงานของโครงการในส่วนของความเป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้าน นั้น กองทุนหมู่บ้านบ้านท่าน้ำ ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของคนในหมู่บ้านดีขึ้น ในส่วนของการส่งเสริมและพัฒนาหมู่บ้านให้มีขีดความสามารถในการจัดระบบและบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน พบว่ากองทุนหมู่บ้านท่าน้ำมีการจัดโครงสร้างองค์กรและแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบชัดเจนแต่มีปัญหาในขั้นตอนของการนำเอาไปปฏิบัติ รวมถึงปัญหาในเรื่องของความรู้ความเข้าใจ ในระเบียบและ

หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ของกองทุน สำหรับในเรื่องของกระบวนการพึ่งพาตนเองของหมู่บ้านนั้นพบว่าการก่อให้เกิดการเรียนรู้และพัฒนาความคิดเพื่อแก้ปัญหาและการสร้างศักยภาพและส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงในหมู่บ้านของกองทุนหมู่บ้าน บ้านทำน้านั้นยังไม่ประสบผลสำเร็จ ในเรื่องการกระตุ้นเศรษฐกิจในระดับฐานรากของประเทศหรือการสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ พบว่า กองทุนหมู่บ้านทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของคนในหมู่บ้านดีขึ้น ในเรื่องการสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนในหมู่บ้าน พบว่ากองทุนหมู่บ้าน บ้านทำน้าได้ทำให้เกิดการลดค่าใช้จ่ายในการพัฒนาอาชีพ ซึ่งเท่ากับเป็นการเพิ่มรายได้ให้กับประชาชนทางอ้อม จุดเด่นของกองทุนหมู่บ้าน บ้านทำน้าคือในเรื่องของการจัดโครงสร้างองค์กรที่มีความชัดเจน จุดด้อยของกองทุนหมู่บ้านคือในเรื่องของคณะกรรมการที่ปฏิบัติงานซึ่งมีเพียง 1-2 คน

ประดิษฐ์ สละศรีรัมย์ (2547, บทคัดย่อ) ทำการศึกษาการประเมินประสิทธิภาพการบริหารจัดการโครงการกองทุนหมู่บ้าน : กรณีศึกษาตำบลเมืองยาง กิ่งอำเภอเมืองยาง จังหวัดนครราชสีมาผลการศึกษาพบว่า 1) ด้านบริบทของชุมชนหรือปัจจัยเบื้องต้นของชุมชนพบว่าชุมชนที่มีความพร้อมและเหมาะสมในด้านที่ตั้งของชุมชน มีเศรษฐกิจ สังคม และการรวมกลุ่ม องค์กรชุมชนรวมถึงการมีประสบการณ์ตรงในการบริหารจัดการกลุ่ม องค์กรมาก่อน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ เพื่อการผลิต หรือกลุ่มอาชีพ จะมีผลต่อการดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้าน และชุมชนเมืองให้มีประสิทธิภาพและบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ของโครงการ 2) ด้านปัจจัยนำเข้า ได้แก่ นโยบาย วัตถุประสงค์ หลักการ วิธีการ และการติดตามประเมินผลโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง พบว่า การดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ต้องดำเนินการตามนโยบาย หลักการ วิธีการ พร้อมทั้งมีการติดตามประเมินผลและสร้างความเข้าใจในวัตถุประสงค์หลักของโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแก่คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและสมาชิก จึงจะมีผลทำให้การดำเนินงานมีความเหมาะสม ครอบคลุมและมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น 3) ด้านกระบวนการ ได้แก่ การประชาสัมพันธ์ การจัดตั้งคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน การจัดทำระเบียบกองทุน การอนุมัติจัดสรรเงินกู้ การติดตาม สนับสนุน และการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของโครงการ พบว่า กระบวนการดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน ต้องดำเนินการภายใต้กระบวนการดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองจะละเลยส่วนหนึ่งส่วนใดไปไม่ได้ เพราะว่า กระบวนการดังกล่าวมีผลต่อความมีประสิทธิภาพในการบริหารจัดการโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง 4) ด้านผลผลิต ได้แก่ ผลการบริหารจัดการโครงการกองทุนหมู่บ้านและผลการบริหารจัดการเงินกู้ พบว่า การดำเนินงานตามโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ต้องมีการปฏิบัติอย่างแท้จริงและเป็นระบบพร้อมทั้ง

มีความต่อเนื่อง ถ้าหากคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และสมาชิกกองทุนหมู่บ้านละเลยหรือไม่ปฏิบัติตามแล้ว สามารถส่งผลกระทบต่อความมีประสิทธิภาพของการบริหารจัดการโครงการกองทุนหมู่บ้านได้

กรอบแนวคิดในการศึกษา

